नं: ३८-घ

महाभाष्य विवरणम्

सूक्तिरत्नाकरः

पत्राणि ५३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नं० ३८-घ

~~[illegible]~~ सूक्तिरत्नाकराभिधे भाष्य विवरणे

प्रथमाध्याय प्रथमपाद चतुर्थाह्निकम्

३८-घ पत्राणि ५३

५३ पत्राणि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कोश पत्र
१५०० पत्र
१३६

॥नारायणीटीकायां चतुर्थाह्निकप्रारंभः ४
पत्र ५३

53 pages

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

१ श्रीगणेशाय नमः ॥ नथा तु लोपस्याद्धि धातुको ॥ स्यार्द्धधातुक इति स्कन्तत्वाद्लोपस्य विशेषणं
नगुणवृद्धी ॥ स्य तत्वाद्लोपे न वीर्वीयर्वीभाव ॥ त्रेयं परसप्तमी ॥ किं तु निमित्तसप्तमी ॥ तथा चार्द्धधातु
कनिमित्ते लोपे गुणवृद्धी न स्यातां लवितेत्यादौ गुणनिषेधस्यासंगत्वं दनुवंध लोपस्य चानैमित्तिकत्वा
दितस्य निष्प्रसाहाः धातुग्रहणं किं मितितालवितेति ॥ यथ विलोपस्य स्कन्तत्वेन तथा वितस्य सप्तम्या निषेधवि
शेषणत्वे नोपहितात्वात्वान्न विशेषणं संबंधषष्ठोग्यता ॥ गुणवृद्धी स्त्व स्कन्तत्वे विनिषेधस्त्वे नसाधा
न्यात्सर्वो हि गुणमतिलंघ्यान्नश्यानेनै तेसंबंध्यतेः इति न्यायाच्चत्वतो देव विशेषणमिति भावः ॥ नच लुप्य
ते ऽस्मिन्निति तिवु तस्यार्द्धधातुकविशेषणं लोपग्रहणं ॥ तथा सति तस्या दर्शनं लोप इति सलिङ्गा पदस्य
स्याग्रसंगातः ननु धातुग्रहणे कृते कस्मादेवात्र न भवति ॥ लक्ष्योमनकारस्य धात्वेकदेशत्वादिति चे
न्नानाकृतं वंध स्य धात्वेनेनतभी यातात प्याहाः इह हि धातुसंज्ञे सं ज्ञयो पु गवत्प्रवृत्तिः ॥ पूर्वापरिभा
वेन वास्याघे इत्तंजक स्वत्व मत्वान्नोत्तिधातु संज्ञा ॥ किं वा उपदेशत्व प्रयुक्तो संज्ञा यान धातुसंज्ञाप्र
वेकालत्वात् ॥ नवा समकालतो संभवति स्त्रस्य यातयोरुपजीव्योपजीवकभावभंगापत्तेः ॥ हि ती येतु प एम
रवंधातु संज्ञा न हि याहे नक्रियावाचे नच सामान्येन व्यतिरेकाभ्यां वाक्रियावाचित्वांत त्रयावतस्वा १

वर्षेरन्वयव्यतिरेकौ तावत एव क्रियावाचित्वेन धातुसंज्ञाप्रवर्त्तिते। नानुबंधस्यैतस्यानेष्या
त्वात्। तावता अप्रयुक्ता पूर्वापरत्वादित्संज्ञावस्था धातुसंज्ञा उक्तः प्रसंगविज्ञानात्॥ तत्र॥ परत्वापि
धातुसंज्ञाप्रयुक्तोपदेशत्वाभावेन पूर्वं प्रहृत्यनुपपत्तेः। न चानुबंधस्य धातुत्वाभावे धातुत्वप्र
युक्तोपदेशत्वाभावादित्संज्ञानस्यादिति वेता नाम्रेत्यराह त्यसमीपोच्चारित्वात्तादुपदेशोस्यः स
मीपे इत्यर्थः॥ अत्रेत्यपदस्य सम्बन्धाद्वाभ्यां नादिमध्यापोयहरणो॥ अन्यथा समीपवत्त्वेव निर्दिष्टो दिसा
दृशा नन्वेकाचो दुहृदिति वक्ष्यतो लोपेन स्थिते त्रिति वकुब्रीहि किंचावतो रोरवीत्यत्र वड्लुगंते क्षि
कइति नास्त्याह्यप्रसंगइत्यपि संधावाह॥ आर्द्धधातुक इति॥ किंविति॥ असत्वार्द्धधातुक
ग्रहणे धातोर्लोपविहितैव तत्र संभवादनैमित्तिकवड्लुकि गुणनिषेधः स्यात्॥ तस्मिंस्त
सतिअन्यपदार्थस्य स्पर्शहृत्वादसंदिग्धो वकुब्रीहिर्भवतीत्यमिप्रेत्याह॥ रोरवीतिाहरणाहृ॥ अस्मा
घडिःत ह्युकिअंतरंगत्वात्॥ द्वित्वे अभ्यासकार्यधातुत्वात्तविशषितह्युकिवडो वेति ईडाग
मेगुरोअवादेशो च कृत्यानन्तुभाष्यकारस्य वदप्रयोजनं कृप्यनेनोच्चितमिति चेनः क्वासति
सत्रे अतिप्रसंगनिहत्तये विशेषणत्वमुपादेयं तद्धरेसत्त्वस्यैवाकरत्वमिति प्रत्युदाहरलोन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री
२
२

प्रदर्शितोऽर्हदेवलुप्तलक्ष्यदाहरणं धातुग्रहणस्य तत्र चान्यथासिद्धिरिति तदनर्थकमिति च प्रत्युदा
हरणेन बोध्यत इति भावः । धातोर्लोपो धातुलोप इति तत्पुरुषे आर्धधातुकग्रहणं लो
पविशेषणं । उत गुणवृद्धिविशेषणं वा । बहुव्रीहिपक्षेऽप्युपविशेषणं वा तत्पुरुषे संभवात्सत्त्वमिति
केचित्तन्नमेव । पतौ अपक्षे बहुव्रीहिपक्षे तत्पुरुषपक्षे वा बहुव्रीहिपक्षे कइति । इत्यन्यत्र विशेषो यदृच्छेपगुण
वृद्धीनामेकार्धधातुकनिमित्तत्वे बहुव्रीहौ । तत्पुरुषे तु निमित्ताश्रयत्वमिति भावः न च भाष्ये त्रयाणां पूर्वोपदिष्टाः । त
त्पुरुषे पक्षद्वये प्रथमतः । पुनर्नैवं विज्ञायते धातोर्लोपो धातुलोपः इति कथं तर्हि धातोर्लोपोऽयमित्यनेति
ततीय इति वा । ऽयं पदद्वयपरिगणने नन्विवत्वे घटते ऽपि प्राप्नोतीत्युदाहरणानां तत्पुरुषेऽपि तती
ययत्नाश्रयणात् । अन्यथा कोपपत्तीत्यत्रातिप्रसंगवारणाय ज्ञापकाश्रयणे दोषो स्यात् तदृत्वस्यमेव
स्यात् । तस्मात्तित्वाभिः निर्नेनैवात्र परिहारान्तमेघते इत्यत्रापि देशंपितात्कर्मणि लिङ्गपक्विसतिमित्यर्थः इति स्यम्
एव स्यात्तस्मात्तित्वाभिः निर्नेनैवात्र परिहारान्तमेघते इत्यत्रापि देशंपितात्कर्मणि लिङ्गपक्विसतिमिदं तो
नित्यत्वात्सर्वं लोलोयेयकमवे ... प्रसङ्गे लघूपधगुणम्
निषेधोऽध्यो रथिपिपि आर्धधातुके निमित्तत्वात्प्राप्नोतीति तथा चोक्तं तत्पुरुषे आर्धधातुके ग्रह राम २

णां लोपस्य विशेषणं । गुणवृद्धिविशेषणं । उभयविशेषणं वेति त्रयः कल्पा इति । हरिणीका वामपुत्रकाश्च

त्वारः पक्षाः संभवन्तीति मन्यन्ते । लोपविशेषणमार्द्धधातुके गुणवृद्धिविशेषणं वा । आहुस्ता उभय

विशेषणं वा । पक्षो पदेशान्तर्हि एकाचउपदेशेनुदात्तादिति । वकुश्रीहित्येवं तत्र वकुश्रीहिपत्यादाव

सोभयविशेषणपक्षे ह्रस्व कृत्वा मेदान्त हृत्रपसंभवरिलुक मिति वा । यथा वकुश्रीहा वे कार्द्धधातुक निमित्त

त्वमाहत्योभयविशेषणपक्षे तु स्मि त्रार्द्धधातुक निमित्तत्वमित्यकेआह । प्रकृ इति । प्र इ वी ह्रिं धेः क प्रत्यये

नानिमित्तेन लोपे प्राप्नुवन्तः आर्द्धधातुके स्यापि प्रतिषेधः स्यात ॥ न तत्र धातुलोपाभावात् प्रतिषेधप्राप्तिः । न

च सर्वस्य धातोर्लोपासंभवात धातुग्राहूस्यैकदेशापरतो । दुरीणो लोपस्याद्गुः । शद्दे उपपदे इणो रकु

प्रत्ययो भवति । धातोश्च लोपः । दुः स्थैन ईयते । प्राप्ते हरमित्यत्र सर्वस्यापि लोपसंभवाद् इति चेत्तान

सर्वलोपे गुणवृद्ध्योः स्थानाभावादेव निषेधाप्रसक्तेः । तदभ्यथानुपपत्त्यैव एकदेशापरता विज्ञाय

ते । पठेदित्यत्र इति बद्यपवृक्तिप्यपि समुदायस्य पदेशदर्शनात् । तान न चा कृणस्यानि ग्लेहु तो त्वास

घेतन्निषेधआश्रं कात ता व्या चा त र अय भाष्ये इकृप्रकरणानु मलोपे वृद्धिः । हग्लहृ । तो योः

वृद्ध्योः प्रतिषेधः । न चैषा इकुलहृणव्यहृद्धिरिति चेत्ता । अत्रामिप्राः । योःस्मयोः स्थानेः इति भाष्य ।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री ३
3

दाकुतोयीकस्यानिको ऽभवत्येवमस्य त्रे रूपस्यास्य रूपरत्वे प्रमाणमस्ति। उत्तरसूत्रे लघ
कारइत्यस्य त्वात्समानाम् प्रतिवक्ष्यामइति। अत्र केचित्। उत्तरसूत्रस्य चकार इहैवापकृष्यते। प
धाइकोगुणवृद्धीइति सकलं योगमनुवर्त्तयिष्यन्ते ऽच्छब्दाध्याहारेणास्यापि पूर्वाभावात्वपत्रे कोगु
णावृद्धीइत्येतदुपतिष्ठते। तत्र न धातुलोप इत्युपाध्यवत्वमिति नेनापमर्पील भ्यतइत्याकुः। एते
न पघपीकरत्यनुवर्त्तितत्पापि द्वयोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थानेऽभवत्तन्यतरस्य पदेशं लभ्यतइ
तिसादेवेग्लहणो गुणइ क्रियाप्याभिप्राय इति देवाभिधानमपार्थकं वत्तात्स्ता। सर्वमेव पूर्व
सूत्रमिहानुवर्त्तते। तत्र इक इत्यस्या विषेयत्वेन प्राधान्येन निषेधः संभवति। यावता आर्द्धधातु
के कृति ताद्भ्यामिति तस्य समीपे तद्रूपदमार्द्धधातुकमिति तमतस्ततइगावतरणापापालिंग
वोरवि गुणवृद्ध्योरेव निषेधः। न चैकपदस्यानन्वयः। विषयोपलक्षणत्वेनोपयोगात्। तावत्रे का
दे यस्याने न गुणवृद्धी विधायेते तेन स्त इति विपरीतउद्देश्य विधेयभावः कल्प्यते। तेनेकुसंश राम०
ब्देन विहितयोरपं निषेध इति प्रकरणाद्वावमर्थोवसीयत इति चेत्। अत्रवदंति। असिद्ध ३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

बहिरंगमंतरंगइति परिहारांतराभिधानादेतन्नाश्रितमित्यदोषइत्याश्रुतेरस्यवोपा
नभावनादित्यस्यकर्तुः प्रियंप्रतिगुणाभावेपि यथासाध्यंप्र्याप्याकांक्षत्वाज्जुहोतीत्यत्रतन्नीके
पात्तदपि गुणंप्रतिग्रहेतुवाऽदार्थ्यं विधेरुपस्थापकत्वात् गुणाभ्यंतरस्या। विहोमस्यात्यापरिभाषो
पस्थित्यर्थं तत्रदेशाभ्यंतस्थापि विधिप्रदर्शनेलिङः यथा गुणाभ्यंतयोरितितदुपकार्यत्यप्रधान
योर्गुणवृद्ध्योरेवनिषेधइत्याहुः। यत्तु प्रधानविभक्त्याप्रथमानिर्दिष्टत्वात्सावगुणवृद्ध्योः। इक
इतिषष्ठीनिर्दिष्टत्वात्तस्यगुणाभावः परिभाषायाः। यथात्वक्तुः पुरुषइत्यत्रषष्ठीनिर्दिष्टोराजाप्रधा
नोगुणाश्रयोयतो। पुरुषस्यप्रधानं प्रधानेनैवकार्यसंप्रत्ययइतिन्यायात्। इकोगुणवृद्धीइत्यत्रपदोप
स्थापनस्यासिद्धत्वात्। तत्रचइकइत्येतस्य षष्ठ्यंतेकदानुकरणं प्रथमानिर्दिष्टंविधेयं। ए
वंचगुणवृद्धीइतिगुणवृद्धीविभाषकेवाकोइकइतिपदेनसंबंधेइष्टव्यो। इकइतिपदंतन्नो
पात्तिंतमनकीत्यर्थः। एवंचइकइत्यपिप्रथमानिर्दिष्टत्वात्प्रधानं। अयंचषष्ठीनिर्दिष्ट
त्वाद्गुणाभावःपरिभाषायाइत्युक्तं। कथंनेकूपदेपस्थानायानूघमानयोर्गुणवृद्ध्योः प्रथमानि
र्दिष्टयोरपिप्राधान्याभिधानेऽस्मिन्नुवादस्यपरार्थत्वेनगुणभावावश्यंभावात्। कोपपत्तीतिकूपोरा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री॰
ध
५

दूरात्स्यात्सिद्धियुक्तिव लिलोपेवकुगंतत्वहरूणगुणस्यानिषेधः स्यात् । बहिरंगत्वात् । अत्र गु
णाशङ्केऽप्राप्ते निषेधस्य प्रतिषेधे धशङ्कनं च गुणस्योपलक्षणे । तत्र पक्षद्वये संधानेः साधनेन गुणस्य नरस्त
दृष्टीकं नापाप्रवृत्तोपपत्ततो गमनस्य विभिन्नां न रंगस्य प्रतिषेधस्य वैलापे बहिरंगस्य गुणस्यासिद्ध
त्वात्तदाद्यश्च पूर्वमुपसर्गेण चापाठः संयुक्तमेव पक्षा साधनेन तदा प्रवृत्तोऽपवत्तोप्यस्य गोपेरूप्रव
तं गुणस्यांतरंगत्वात्पक्षाद्गुणं न तत्प्रवृत्त पायेहस्यानिषेधस्य बहिरंगस्यापक्षद्वत्वमपि स्यपर्वः नच
न गुणानंतरवृद्धिप्राप्तिनिषेधः । पत्रचरमे कार्ये अयोरागं तद्वैलोपस्य यणं तत्र बहिरंग परिभाषाप्रवृत्तिनर्द
र्धः । पपाच्छ्रद्धौ त्सिव्रयणा । विधाविज वौ राम्प्र पत्ता सिति परिभाषा नप्रवर्तते । अत्रतत्प्राप्ति
निषेधे नास्त्येवैरच्छ्रयणास्सिति न बहिरंगपरिभाषाप्रापानि षेवः । नन्ववीत्येत्तादौ कृकादेश
स्यासिद्धत्वेन तत्क्रूपपद्यस्यादि त्रिपुलत्वकोरसिद्ध इत्यारभ्यते । तद्वद्बहिरंगपरिभाषयैवा
यण्यासिद्धासिति तत्कृत्यादेवतिनायीननेति । एवं तर्हि स्त देवतागणा नेतत्त्वं परिभाषां ज्ञापय
तीति वदंति । एवं च न तत्त्वं विधौ चरमेहत्वस्य विधीत्यत्राचौ राम्प्र यरणाभाववाज्ञापयेत हि षप
इति चेत् । नात्रवो । दिति हि त्वस्यातं प्रत्वात्तान तस्वयत्रा वस्त्रा नेतदीत्काव्ये विधीयतेतत्रने ॥ रम
ध

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

येऽप्रवर्त्तिते । एवं च ह्रस्वस्यापि निमित्तत्वे पूर्वकस्याचो ह्रस्वस्यानेन तत्पर्यालोचनया अयमलोऽन्त्येन बहिरंगपरिभाषाप्रवर्तत
इत्यन्तिकैः पदीयाः । सीदद्वेबस्तः । पञ्चान्तरं गेवहिंगो वाः चोर्ट नेतर्यमाश्रीयतेतत्रैषाने निषेधाचरस्यो । नन्वे
वं पञ्चाविदं पञ्चामेदभिन्नस्य त्रपूत वेद्दतिहे: स्यातां आश्रदविद्दति । आनंतर्यमाश्रीवोरा अग्न्यलोऽन्त्यद्बहिरंगपरिभा
षायाः प्रतिषेधादित्ति चेतानाश्रोमा ऽश्चित्तिपररूपविधानादनित्यसल्लमस्फ । तद्धितविहितस्यादेत्तवकश्च
इहन्त्राम्यितेधातूपसर्गयोः कार्यमंतरंगमिति सुलोकादेशो वृद्धिर्मीभ । दिसेवृम्पार्कियतेत्तिनवेहको
भवन्ति । नानन्तर्य परिभाषयावहिरंगपरिभाषायाः प्रतिषेधे सत्ति सवर्णदीर्घत्वेनतोऽस्युतो सिद्धन्त
वेहीतिच्यवीसाहूय हृत्तं क्रियमाणं तत्स्नत्क्रोपयति अनिसैषापरमाबोधितायकस्मिस्माकु:स्त्रमस्येत ।
संहिताधिकारीये कार्ये कर्त्तव्ये असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे यतिना जाने तर्येह्वत्पन याबाध्यते । प्रतवेद्दती
दन्तप्रकरणांतरविहितं कार्यं निमित्तकुतस्तत्रकर्त्तव्ये प्रतिषेध इतिवदन्ति । तत्र नाजानंतर्य इति
प्रतिषेधादित्यकेहरत्तेनानत्यचावेदमिस्यादेवतदेकुतो नस्यादित्याशंक्य स्वयं एवद्युमा
रोननबहिरंगलक्षणगुणस्यासिद्धत्वादित्यनेन विरुद्धमिति न भ्रमितव्यं । पूर्व वेदस्य त्रैतस्यानवकाश
दित्युक्तेः । किंतु संयोगांतस्यलोपरत्वत्रयणः प्रतिषेध इति वार्त्तिकखण्डनावसरे ऽसिद्धं बहिरंग
इतिपरिभाषयायायलोः सिद्धत्वाल्लोपो न भविष्यतीति स्ववचो विरुद्धं । असिद्धं बहिरंगमन्तरंगेचोप

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री ५
5

नेतर्यमिति। किं चात्र मते ऽप्यतरस्यैव बहिरंगपरिभाषया न्याय्या सिद्धिर्वर्णानंतदपि स्ववचो विह
द्धं बहिरंगेणु णोऽप्यचोरनंतर्यस्याऽसमलोऽन्तरंगे बहिरंगे वा का घे चरमे वेति विवक्षितो ऽस
पोगांतलोपे तदनादेशोऽचश्चाभावात्। वांताद्देशोऽत्ता स्थानिव ग्युच्चे वद्ध्यत्वनः समक्षोक्षितत्वाच्चेचो
रिति द्वित्वाभावस्त चक्षिक्ष धीत्यमेन्वे त्वादौ हृस्वस्यैत तदकिंतादेशोऽद्वित्वाभाव इति मूलोदाहरणत्वा
संगतिः। अप्यच्चर्वधातोः साधने न पुसत इति ध्वि मत्वान्वाख्याने वा तदर्थमास्रवलीयमिति चेता द्वि
त्वविवक्षायामेतादृशक्लिष्टकल्पनात्केषापत्तेः। तस्मात् द्वो रिति द्वित्वाविवक्षा चरमेव कार्यम् इत्ये
व साधीयमिति। अविवक्षायां च पत्वं तदकोरस्सिद्ध इत्येव जापकं। अन्यथा चय मेतदकि पत्वेवा दो द्वित्वा
भावात्कथं तेनेयं ज्ञाप्यते। चरमत्वविवक्षायां चानन्तमसिद्धं बहिरंगमिति परिहारसाम्यमेव प्रमाणं
अन्यथा त्वनाजानंतर्य इति निषेधोऽदुर्वारः सौरदेवो काठ क्लिष्टकल्पनाभाष्यकैयटयोरसंमतेति
। एतत् इति चरमे च आनंतर्याभावात् न य चावेदमित्याद्यौ कुष्ठिह्योप इति सर्वमवदातं। आधान्या कुल
हृद्योरेव विशेषणमिति माह॥ अप्यवेति। कोपयतीति। क्रूपीशाह्नः। अस्मात्मिच्चा अजिह्नी प्रकृत
स्मिन्लोपो व्योर्वलीति लोपो नाईधातुके निमित्तः। गुणस्तु पुगो नस्येति निमित्तमिति स्थानिवे राम० ५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

चइत्यर्थः। न च कर्मसामान्याश्रयत्वात् इहैरंगे यलोपे कर्त्तव्ये च इहैरंगः पुगागमस्य सिद्ध इति कथं यलोप इति
वाच्यं। स्वेले क्तो। ये यतीति निपातनात्। पघ्यम्नत एव निपातनात् कुणो। पिशाचकृते य कुं। न प्याय्यस्यापि परिग
णनेन परिहर्त्तुमाह। परिगणनमिति। कचित्स्यमितोपि निपातनात्। किं निपातनेन स्वेले क्तोपरि
नस्मिन्परे प्यातिप्रसंगनिरासार्थमेव हि परिगणने कर्त्तव्य इत्याह। परिगणनमिति। वस्मिन्निति तावे
मिचयशब्दात्तस्य च। तत्चइन्द्रापक्षहल इति यलोपः। [illegible] इति। वड्तानि वाच वैपड्यौ चिकीर्षिपड् लु
क्। कुमुभमगग वशद्धा [illegible] कंद्वि दिपकाम्बुललवौ। यस्य हल इति यलोपः। समिधं द्ध्यं धे आत्मनेपद
नोस्तिस प आत्मनेः कच च [illegible] लौ। कास्य विभाषेति यलोपः। जीवेरदानुः। लोपो व्योर्वलीति व
लोपः। अमानीति गग इति। मंजो आमइ नि [illegible] लुङः। आत्मनेपदं तानाच्छील्यभावकर्मणि [illegible] चि
लोप्त्विलो लुगिति तलोपे [illegible] लोपे गग इत्यस्य घसि चमावकारणायेति न कारलोपः।
ननु नलोपस्यासिद्धत्वात् [illegible] इति चेत् [illegible] नुमपदे न मकारस्यामि प्रतत्वात्। अपवर्ह
याचिति। वहस्व वृद्धौ इ [illegible] इति वार्तिकेन नलोपः। आ [illegible] मा [illegible] इति। आ [illegible] पूर्व
हि [illegible] नम [illegible] स्वप। [illegible] कस्मान्नमवतीति चेन्न। न। [illegible] द सत्वात [illegible] देव। [illegible]
उनुना [illegible] चेस्र [illegible] कस्मान्नमवतीत्याह। तन्त्रापरत्वाद्धि [illegible] तत्वाद्ध [illegible] ने नैव म

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री
ह्रि
6

वितिव्यं। फलभेदाच्चतेन वकारस्यैवोद्विधीयते। अतेनूतउपधायाव्वकारस्य च। क्वचिदल्ले
मागमित्यविवेदेयव्यते। तत्र न पूर्वस्य प्रयोगः। ननु च लोपे प्रतिषेधस्यो न्वो। कथमप्रति
षेधोदाहरणं। हिविधिरितिचेतान। वोधातुपाठे ऽकारान्तः पठितस्तस्य प्रतिषेधात्। हि विश्व नन
व्या। लक्षितेति। नच परिगणनाभावे विधानत्वाल्लणदेवानुवंध लोपे प्रतिषेधाभावः। सिद्धत्वक
थनं परिगणनप्रयोजनमितिवाच्यं। परिगणने कृते यङ्कावलोपे अर्द्धधातुक इतियोगः कर्त
व्यः। तथा च धातुग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। किमावः। स्फः प्रश्न इति। अत्रापि प्राप्नोतीति। हृदिरि
ति हरेः परिगणनान्नान्तर्गतत्वभावादिति भावः। निपातनादिति। तच्चस्यदेजवेक्लवोदेधो प्रश्न
अपहिमस्याइति। इकृप्रकरणादिति। इकः प्रक्रावादेरुच्चैरितिपावतान्इगन्तु हृतोरितिवक्त
व्यप्रस्तावपदस्मर्थाधिकारं सञ्चयति। पूर्वत्रवेकूपदस्सोपस्थानमपेः। तथा वापमर्थाः। यतः
स्थापमित्यमार्थकूपादिभावान्नेतरं निषेध आरभ्यते। तेनेकूपदोपस्थानस्यप्रस्ता वा द्वुद्धो वि
परिवर्त्तमानत्वात्। तद्विधंपप्रवाये नि षेधइत्यवसीयते। इग्लहृ। एतत्वं चवइकूसंग्राहृतेनावि
हितत्वमितितद्प्रसिद्धं अवाइइति। इदं तदनिपातनसाहचर्या दुदात्त तोमत्वत्रानि छः। आकृ
तोनाविषिद्धत्वात्तान्यवनस्थाविनिषेधः। अविग्लहृतत्वातात्प्रेक्षादिरूल्योत्वात्रुं न चोपस

प्रि०
६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गो। विवक्षापा अश्रोत्य इत्युदाहृतं लो॰। आप्राप्ता इति। ताभावात्। प्रसक्त इत्यत्र वो इ इत्यत्र न लोपमात्र नि
पातनात्। पृषोदराद्वित्वोच्च गुणस्यापि निपातनं दर्शयत्काशिकाकारैरुपसर्गाद्विवक्षामेव स्फु
टयति। तेन केवलस्य न लोपो वितन्मतेनास्तीत्युक्तं इत्यत्र वमवती। तिगम्यते। निपातनादिति। ननु वनि
पातनेन लोप एवास्तु यासत्यसत्त्वेव निपातनेन लोपमेववद्ध्याद् इति। भाका। स्यादस्या दि। भिति। एकं
प्रश्नस्य प्रश्नस्य पेशुनवम। विकल्पतीति। पृथ इत्या। हो। निव्यनुबंधेति। वलोपे इग्लक्षणो गुणो नस्या
दित्सर्थः। लोपविशेषणमार्द्धधातुकमित्याह। प्रसज्यास्य पस्यादिति। प्रसज्य आर्द्धधातुकं तदा
श्रयत्वात्तन्निमित्तत्वाल्लोपस्वत्स्यमानमालं लवितेत्यादिसिद्ध्यमित्यर्थः। जीरदानुरिति जीवेर
दानुप्रत्ययः। लोपो व्योरिति वलमात्रे लोपोविधीयते ननु प्रत्यये। तस्यास्कृतत्वाद्दनाद्दित्वा
च्चेति भावः। वल्लिमित्ते वलोपप्रतिषेधो न स्यादित्यर्थः। रेकुजपरेति। स्राधातो रक्रिसंप्रसार
ले कृति चेति निषेधे स्रूयाद्दाधासां ननु। ततश्चात्र वकुश्रीहोस त्पूर्वं वदस्य रेफाकार उदा
तः। जीवेस्स व ग्रहोपिसिस्यतीत्यर्थः। स्वयं जीवत्येव हपमाहा यावतेति। यावतेति पर्यो र
कीत्यंततो नु वाद्दः हृपमिति चानुषज्यते। तथा वेदानीपरिगणनेन प्रत्याख्यानकाले पदि र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री
७
7

किजीरतितिहृपमा श्रीपतेत तर्हि जीवेरपि सिद्धं भवति। अथ कायावतावपेनऽदात्त
त्वादिकारलोनरकिहृपं तेन जीवेरपीति। अथ चोदातादिहि व्यर्थः रकिहृपं चेन
हि इदानीं रकिजीवेपि सिद्धं भवति किं जिनातेः संप्रसारणविधानं त्वेषो लयः। न
नुरकिस्य इति हृपासिद्धं भवति जीवेरथैला मः कथमित्यत आह। पावनेति मूल
मितिस्वः। प्रश्लेषरामितीत्यमिदित्वं स्यः। कथं धात्वेतरमिसाश्रेकाथ्यमितितिनलो
पस्माव्याप्सति व्याप्सरथीनादित्सुतरवति। अवीति। अचीति होऽघोहे रव्यविदि स्वनेनाप
वमुत्ररत्रापि श्लितोहहिः प्रकृत्यंतरमस्तीत्साप्रपरीयमित्यर्थः। एतोहहूहि रद्वावितिधाल्वाणाद
पिश्लालं शकामति स्मए त्वात्रीत्कमितिमनः। पत्वत्रहे ह द्याहि रद्वाविदिपाल्दितिकैयटः। तत्र यादिवा
ठएव प्रकृत्यंतरत्वे हेत्वे नाभिप्रेतत्सदा कथं ज्ञापवतइत्याशंकानुत्पानप्रसंगात।। पहिहादंतरामिधाने
हि स्यंतरस्त्व कचकारस्यानुपादानाश्रामेवतेद्वेवतेइति। एपाप्रयोगुलोपगाभ्य पश्चालोलोपश्चा
द्धिधातुकनिमित्त इति गुणो वृद्धि विशेषणलोपविशेषणमवविशेषणपदेषु दोषह राम
त्यर्थः। पत्कैयटः। गुणोपत्तिलोयथा आर्द्धधातुकनिमित्त इति पहृद्धपापदोषरस्यार्थः। ७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तदृस ना क्नोपपद्यतीसत्र्स्देश्चवदिहाशर्धत स्थहपेश्चार्द्धधातुकग्रहणोस्मान्सूत्राकुभव विधौबलं
त्वमितित्तीयपदेयोतस्हौवता स्वस्थानि ताव प्याचतती ययरूस्पभाव्यामिप्रेततत्वंतयो क्नेप्राक्‌।
नत्वकः परस्मिन्निति स्या निवन्दावेनयपास्यान्निमिसतिप्रिवेधोन प्रवर्त्तते। पूर्वमात्देशोपि न स्या त।
उच्यते। पूर्वस्मात्र शास्त्रे नाग्रय ल्गोभावा त्परस्मिन्निति न प्रवर्तते। मन्वजोतरंगत्वात्सर्वगुणः प्रवर्त्तते
तिचेतान। प्रवर्तताति प्याप्यकृतव्यूहाः पाणिनीयाः कृतम विध्याद्येत्निवर्तयतीतितिनिषेधः प्रवर्त्तता।
पत्न्यत्रके प्पटः। अपवादे विविषयपरिहारे नाउत्सर्गस्य प्रवृत्तेः। निषेधविषयेषु तस्माप्रवर्त्तनादि
तितान्तरस्मात्य्वग्रगुणाप्रतिषेधो समानेकालोत्तरेवरित्तोर्थो निषेधोनांतरंगगुणोबाधित्वेद्रू
मतेइति। परिहारांतरस्मानिर्धास्पमानत्वादेतत्वौक्ति मितिचेत्। नगृह्नामांतरे ल्गगापवादहारद्र
स्क्रमवति। वन्ननस्कावि भज्या वाख्यानपदेनमि दृदपइतिस्थितेनिसत्वान्सर्वविधिभोल्लोप
विधेस्य पूर्वयकसयेस्तिल्लोपप्रतिषेधोंतरंगः पश्चात्प्रत्ययलक्षणेनलि वमपदस्पर्द्दते
गुलोवाहिरंगइतिभावः। धातोर्लोपोयस्मिन्निति स्मतान्यपदार्थपरिसागेनाक्ष्कतान्यपदार्थस्य
कल्पनायोगात। धातोर्लोपोयस्मिन्नित्यन्यपदार्थत्वेनार्द्धधातुकमेवाश्रीयते। तेनचलोपोवि
कल्पनायोगात। धातोर्लोपो यस्मिन्नित्यन्यपदार्थत्वे नार्द्धधातुकमेवाश्रीयते। तेन चलोपो वि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री० ८ 8

६

रोऽप्यतोऽसम्भ्रिशहितत्वात्। ध्वाड्क्षाच्च गुणावृद्धी गतस्तस्यापमर्थ। धातोर्लोपोयस्मिन् इत्यस्मिन्नेव गुणवृद्धी त्वे
काद्ध्वधात्ऽकनिमित्तत्वे लोपगुणवृद्धीनां लम्पत इति मेघतृहस्याद्यौमित्रानि मित्तत्वाद्गुणोनिषि
ध्यत इत्तिन कस्थि द्यौषः। पघ पम्यपदार्थत्वे नाद्ध्वधात्ऽकस्यैव विशेषणत्वं। तथाप्यर्थतः प्राधान्यमभि
प्रेत्यालोकागमकत्वात्तस्य समर्गो विशेषणमिति तावकाद्धाध्यधिकरणपदेष्वकुर्वीहितः। वृस्त्रिनः। प्रशान्तं तं कर्तुं
मिकृप्रकरणाद्वित्याररंभोक्षमर्थमुपसंहरति। नक्ष्मा द्विति। अतएवाहाष्पदित्त हिंति। पविपठोपङः तौ
।पपिठ्। द्वित्वं। हलादिः शेषः। दीर्घोऽकितः। अतोलोपः। ण्वुल्। अतोलोपः। यस्य हल इति यलोपः। यस्य हलः इति
यलोपः। मगधश्चाद्यापङ्। देवछडेत्यपरे। तो। ण्वुल्। अल्लोपयलोपौ इति। एवं तु उपधायाः इत्यस्याः नि
षेधो न स्यात् निर्दिष्टत्वात्। अकारलोपः इति। अतोलोपः इत्यनेन। ततश्चाकारलोपधात्वाभावा
द्वृद्धिर्नभवतीति भावः। वेपिदिति त्वादावप्यलोपस्य स्थानिवद्भावाद्गुणवृद्धी न भविष्यत इति सू
त्रमेवानारंभणीयमिति साहानारंभो वेति। वेमि द्विते ति। मिदेर्यङ्। द्वित्वं। उरत्। हलादिः शेषः। गुणो
यङ्लुकोरिति गुणः। मरीमृजक इति। मृजेर्यङ्। द्वित्वं। उरत्। हलादिः शेषः। रीगागमः। ण्वुल्। कृष्ण
र्पतिपंगतान्तच्चाइट्। समप्येति। कार्जंनात्च। इट्। अनापीति। न वयङो स्विचे स सयसमुदायलोप राम० ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वादितो लोपाभावः। यस्य हल इत्यत्रातो लोप इत्यनुवर्त्तमाने यस्येति योगविभागः यस्यातो लोपो भ
वतीति व्याख्यास्यते। प्रतिपदविहितेन सम्प्रदायत्वत्कास्यातो लोपो माभावाधीति निर्यः सूत्रे लोतिभावः।
आरंभवाधाहयत्रतद्विनि। हलन्तो रितालोलपलोपुयमस्मिन्नसति हलपशा हूत्पः पचाघविपडे
विचेति स्वरस्यपडोलुक्। हूषकस्याहा। अन्यायीति। लुमेप्पकारएकदेश विकृतमनन्यवदिति प्रकारः
प्रत्यय इति भावः। नित्यो लुगिति। लुकृशास्त्रस्य प्रहृणित्लिति लपयेः। अनवकाश इति। नाप्राप्ते लोपे
न हारंभात्। आगद्वोपे सक्तिन्नि छोपकारस्तस्यावकाश इत्याह। सावकाश इति। लुग्लोपयोर्यकार
कविषयपोर्भिन्नविषयत्वान्नास्ति येन नाप्राप्तिन्यायइति भावः। यडीति। अकृतलोकारा विवर्ज्यायाम्प्राप्त
भावादकारलोपे सति नित्यदिग्ता सपञोणत्वोवपक्षिः समप्रातवत्पान्निर्विधनो लुगनवकाश इति शकते।
अन्यापीति। एवं चलुकोनवकाशाः लोप्स्याहितवात्स्तस्मारंभ लोपनितिभावः। योगविभागेना
पयाप्ति सिद्धमाहायज्ञविनाग इति। लुगवहतीति। वहो विवेनि लुगतो लोपापवादः। अपवाद
स्वपापयराय अपवादीति वहतीतिमविष्णुन्निर्दिष्टानतवाधनाधीमिति। प्रतिपदविहितेन सम्प्र
दायत्वत्कास्यातो लोपो माभावाधीति लाघवमपीति भावः। नोनावेति। एएस्क नोऽस्य स्माघ इः। सन्यडो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री०
२
9

रितिद्वित्वाभ्युदयो घङ्लुकोरिति सूत्रः । घङो द्वित्वे कृते चकारादस्यत्रापि घङो लुक् । समानाश्रय इति ॥
दल्यकालत्वाद्विकल्पार्थः । नैनावेवास्यत्र वकुलस्य हलन्तुद्धासाश्रनैमित्तिकोऽन्तरङ्गो लुक् प्रागेव प्रत्यया
सत्तेर्भवति । नन्वतो लोपोऽपि प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवति । आर्द्धधातुक इति विषयसप्तमी तु के । द्वित्वा
धिन्त्यमित्येवमर्थः । सत्यं विषयसप्तम्यामार्द्धधातुकसामान्यनिमित्तमाश्रीयते एवान्तु क्रिङतेन पा
चकारेलोपः न्याय्यया भाकसप्तम्याश्रीयते न प्रत्ययान्तरविवक्षितेति भावः । निकुचित इति । कित्वसन्नियातद्वो
तेनलोपे सति उदुपधत्वं संयमेनमि स्वदुपधाम्नावादिकर्मलोपोऽसि किंत्वस्यानिमित्तेन भवति । सन्नियो
तलक्षणः संबंधनिमित्तस्तद्विघातस्य इति कर्मत्वपललाप्रत्ययाश्रयत्वाद्विति । अत्रस्त्रेमालामितत्र
मनिस्न्रयपाश्रयत्वाश्रुत्वस्य हृपालिङ्गमित्यर्थः । नन्वेवमिष्यते त्वाद्विने तदृक्कत्पयुदाहरणं
। घङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वाद्वार्धधातुकेति निषेधाप्रसक्तेः । पञ्चालोन्यपते नौ नावेस्यत्रा । नचपो
गविभागात्तसुग्वाधकस्याल्लोपस्यस्यानिवत्त्वावेनानारंभवादो विषुज्यते । पतः समानाश्रयो
लुग्लोपे नवाध्यते । पञ्चालोलुवः पोवुवः । मरो मृजः इत्यादिष्विष्टोपसस्यानिवत्वाकुलत्वे हीन २ गम
मविष्यतइत्यपिकर्थंसंगच्छते । तत्रापि प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुक् कोनि प्रत्यहत्वात् समानाश्र
भाष्ये क्वचित्पुस्तके प्रत्ययाश्रयत्वादन्यत्र सिद्धमिति तद्विघातस्येत्यनंतरं पाठः । तमभिप्रेत्य प्रत्ययाश्रयत्वादिति प्रतीकधारणम् ।
वस्तुतस्तु सोपपाठः । नहि सन्नारंभपक्षे आस्त्रिमालामिस्यनेका धनुपपत्तिरास्ति येन तत्समाधानार्थमयं यत्नः स्यात् ६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

यत्वाभावात् । तथा च माघवादिभिर्यङ्लुगन्तानामपि दिमुद्प्रभृतीनां चैव द्वितामोमो द्वित्वादि
गुलोऽद्वाल्लकः । पापाचक इति सूद्धिच्छ्वोहात्लतावाधी दिभिः । तस्मादिदं भाष्यं संगतमिति चेत् । अ
त्रोच्यते । पापचकः । पापठकः । मरीमृजकः । कुक्षुभकः । मगधकः । कुक्षुभिता । सामिधिता । एतानि
यङ्लोहाहरणानि । अत्र यस्य हल इति यलोपः । स चार्द्धधातुक इति मित्तकः । तत्र यस्येति ऋना
का । विवक्षायां प्रमाणाभावाद् यस्येति संघातग्रहणमिति यच्चाश्नातेर्द्रन्तिमन्तेसेधानानां समु
दाय लोपवादिनां मते हलचो या दृशस्यास्या निवृत्त्यर्थाः कुणवृद्धि निषेधार्थं नेधातिलत्वारंभणो
ये । हल इति नेयं चमी । किं तु संबंधे षष्ठी । हलं तस्य धातोर्यो यः । कस्मात् तस्य यः । यो हलं ते धा
त्वर्यगतं क्रियासमभिहारादिषु तिपाश्वयन्तस्य लोप इति विज्ञाने प्यह प्यादि त्वारे णा
रणातापवा । अतो लोपः स्यतो अन्तरत्वनुवर्तते । तत्र यस्येत्यस्य समाना धिकरणं वि
शेषणं । अकारांतस्य यस्येति । सघातग्रहणादेवासिद्धं किमर्थमिदं समुदायस्ये
व लोपो न स्यात् । आदेः परस्येत्यस्य यवलोपो मा भूदित्येवमर्थमिति दिक् । यङ्

श्री०
१०
10

ठकापिलो लुवः। योगुवः। मरीम्न जइ सादिषु स्नौ मिति के समुदायलोपपक्षे हलि चोरादेः शास्त्वा स्याति
वत्वात्रिषेधार्थमपीद्रमारब्धव्ये तदाहभाष्यकृता पक्षे चस्प्या निवभावो नास्तीति तदर्थमपयोग आरब्ध
व्यः। पक्षे चस्प्या निवभावो नास्तिपक्षे हलि चोरादेशः। लो लुवरसादिषु ते ष्वेव लुग्लोपयोः सप्रधारणा।
न ठ पदं ते वे सिद्धिते सादिषु इति तत्पूर्वापरयोः पृथक्षेधः कश्चित्तापे यांतु भपत्रौप्यवपव लोपस्तेयांष्ट प
गतोलोपेन भाव्यं। तथाच तत्स्यस्प्या निवत्वादेवगुणव ओपसङ्गः आतोनारब्धव्यमेतदिस्तना रम्भो वा
योयुक्तिः। नन्वेवंष्ट पक्षा ल्लोपे तस्यस्प्या निवत्वात्सापाच कइत्यत्र पधाक्षद्धुर्न स्यात्। समुदायलोपे हि हलचो
पस्तेयां ष्टपक्षा तो लोपे न भाव्यं। तथाच तस्य शादेशः स्था स्प्या निवत्वे पिनिषेधः स्थादिति चेत्। नापङ्कोप
स्य हलदति समुदायलोपे न धात्वितस्मन्ने कइत्सनुबन्धे निषेधासिद्धेः। पापाचक इत्येव भवितव्यं। इत्सेवा
मिसंधायकोमघामिक इत्सनुबन्धेः पापाचक इत्यकं करेते। स्मिन्सन्ने चवेमिद्दिते सुदास्तते चेतिनकोप
क्षे ईपदृवल्लेशा इति दिक्। पदं लुक्यने मिति के समुदायलोपेत थाक्षप्य पस्थितिलोपेनेष्यत इति चे
ता कोपत्रविशेषः। लुगेतस्मिष्यते। लोपांतस्य नेष्यत इति न काश्चिदर्थ हि पेचात्मिविशेषः। अपपाप एम
वकइत्यपीष्यत इति चेता पहीष्यते पचाद्यनं ता त्वा पर्थ कप्रत्ययेमविष्यति। नेतदस्ति स्वरेहदोष १०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्यात। लघु लिङि लिरुक्वै राभाक्ष्ये केत्तो द्यानः स्यात। एवंत हिस्लुत्ले वाक्यद्भिस्तवंत्ता पर्वको विधिर स्मि
त्यइत्तिनभविष्यतीत्तिकपंच्चित्रिवीत्वा। वयाद्रभाष्यं तेत्रपापचकरत्सेवपाक्ष्यं। यस्मैत्रिष्टयगत्र्योपे
तस्मस्या निवत्यात। एवं चवस्मैत्तिस्पतिसमुदायलोपेऽवयवलोपे वा नयात्विति त्तिपेधेना त्र्यो यस्मस्या
त्रिवत्वेन या गुणाभावे वेभि द्विता। मतिमत्तकत्तुसाप्यमवत्ति। पङ्लकतैत्रिक्तेकेठवमे द्वितेत्या। दियप्पा
नो नयपते नी नाचे त्ति। यस्यत्तिसमुदायलोपेऽत्तिरित्तोदृष्टा। भवणा। दिम्रकाशत्विंतामगौ स्तनिहृपित त्ति
त्तितनत्तश्चावधार्यंप्रक्तमात्तु यये। गात्रै हप्रयं स्वित्तिमित्स्वत्तमनेन। नणुयप्पा गुणा वृद्धिनभवतः। एवं
चेक्लिपः लोल्लुवस्तोष्टुवद्इति इयनु। वडाव पिम्रत्तु प्रत्यपमपेत्त्वनस्यात्। साभ्यत्। त्र्यविपएव
त्वसोस्यान्यकारस्तदोव्यापोभविष्यतः। सह्रियकारेत्ठमेप्रत्ययसंज्ञाकः। वरे विधौस्यानिवत्वान्नु
वे धव चनसामव्यादृष्टोयस्यप्राग्यडोवि चेत्तिलुकः प्रहन्ता वपिअकारस्यापिप्रत्ययत्वमस्तो
त्ति विज्ञायते। नञ्चेच्छ्रेयः त्तोष्टुवद्त्यत्रत्र्यंतरंगानापि विधान्नीहिरंगोत्नुग्वाध इत्तित्र्यत्र कृतसावधा
ठकदीर्घप्रागेवयङोलुक्तिक्रतेस्यानिवद्भाबेत्यत्यपिवाद्वि आ अतोष्टु अ अ इतिस्थिते स्या
त्यकारेलामहलवूपर्ध्व मगोरंजानामित्तिम्रय प्रत्यये गुणः स्यादेवानत्र्यंतरंगाविपङ्वडोमविष्यतः।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री०
११
||

आशिष्यपतान्न इडुव मद्दमाप येतिस्यानिवत्वादेव सिद्धं नार्णाने ना उपातासर्वत्र दीर्घं निषु ह्रस्वां ने
षुचेयडु यडे· कृतयो· पुनर्लं घूपवलोद्द णोगुण: प्रणो ति ।न चेडन इपिस्यानिवत्वं। आदिष्टादचः पूर्व
त्वान्ता किंचा। पघेतालोप: क्रिपतो। डेगम इत्यकरणा मह ने त्युपधालोप: स्यात। अध्यानङी निपति वे
धः। दक्षिदृशः। अहशोडि गुण: स्यात। दे घः। दो डोडडचिहिं। नी त्तिपुद्दः स्यात। सनी लं स: धन्नोधिंस:। अ
नि दित्ता मि त्सुधालोप: स्यात। पापा:। वावा: इत्यादिषु अकारलोप: स्यात। पद्दाउनयोगद्वि भाग
म कृत्वा विद्धेष विहित: समुदायपत्नु कृ क्रिपते तदा हलेचौरा देशस्य स्यानिवद्भावाभावात्तु दाद्दयो
नभवेती त्यवद्ध्यं समुदायपत्नु गे वेषि न व्या:। एवं च लोत्स्नुव इत्यादो गुणावृद्धी स्यातामिति सूत्र मप्पक
र्तव्य मिति निग्ना: अत एव धातो लोल्लुवादिषु चंगत्ते नेऽ कृतेता व विधिर्णि हितस्येति गुणो न भविष्यति।
हत्तिहशाइत्यत्र ठ संतापूर्वको विधिरनित्य इति गुणाभावः। देघ इत्यत्र ठपुद: परविधित्वेन स्या
निवद्भावाभावात्तगम विधुर नित्यत्वा देवड भाव:। स्नी लं स: दन्नी धं स इ सूत्र वार्त्तिक मते अ
तो ऽचीतिवचना दुपधालोपो न वत्येवाभावाद्यकारस्य नतेऽअ गचृ न इत्युपधालोपेन भविष्यति
।याया:। वावा इत्यादेर्यद्धि प्रयोगा इष्यन्ते तदा अगद्दतेड नर्हता। विस्पष्ट परिहार: अत्यपाठ यपा।

राम०
११

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

लदृगणमपठ्यत इति। तस्मात्स्थितमेतन्न कर्तव्यमेतत्सूत्रमिति। यदत्र कैयटः परिहारमाह। यदि
तर्ह्येकारलोपः क्रियते। तदा ज्ञेनमद्रत्यत्र स्थानिवद्भावाद्गुणधातुलोपः प्राप्नोति। नैष दोषः। अनन्तरनिमित्तप्रति
षेधात्। अनर्थकोपमर्द्दिनि चैतत्। लोपस्थानिनत्र्यप्राप्तिः। अङ्गाद्देशस्यैतत्स्थानिवद्विधानात् क्विति। अत्र क
र्मन्दी। अप्रयोगस्थितस्यैतेन प्रत्ययस्याद्देशादर्थवत्परिभाषया वाऽनर्थवतो ग्रहणाद्दिलप्यर्थ इति। तत्र देवादेव
चारितरमरणि। तथा हि। यथामनर्थकत्वं इति लोपो नभवति। एवं चेह्रियः लोऽस्य इति लोपो न भवति।
एवं चेह्रियः लोऽस्तु इति अनङ्। वस्वादावित्यस्यानोऽ। तथा त्वचतुत्वयमवस्तनयोः प्रसक्तावक्तोपस्य
स्यात् निर्मलतावाद्देशत्वं बहुलेपोऽस्यानैकाचः इत्याह यावेवनोमविबातेरिति चेततः। तस्मादनर्थकत्वाद्भ
तत्राप्यङ्गास्य्यस्य प्रत्ययस्यात् जोर्देहरूप धातोर्लोपः इवार्थवद्ग्रहणपरिभाषयाऽनिवारत्वात्। यथावर्थव
तएव ग्रहणान्नवितिनिगमकाभावात्। एवं चावयवलोपेनतदप्रतिके? समुदायलोपस्याप्युपगम
आवश्यक इति। दर्थसूत्रमप्यवश्यं प्रत्ययलोपविस्तावान्नेतेनन्नष्ट साधु प्रत्याख्यानमाख्यात
समर्थनाकष्ट्यं वा स्थानर्थकत्वं। इष्यते त्येकदेशलोपेऽप्येकदेशस्यावशिष्टस्याप्यर्थवत्त्वं। यथा
त्तिवादेरिकारलोपेऽवशिष्टस्य तकारमात्रस्यापि चवद्दिशादौ। एवं पकारलोपेऽवशिष्टस्याकारस्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री
१२
12

त्रस्यार्थवत्त्वमविरुद्धं। अस्याश्च पदव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्त्वाध्यवसायः। अन्वयव्यतिरेकग्र
हश्च लौकिके प्रयोगे प्रयुज्यमानानां शब्दानां भवति। अपचादित्यादौ तकारमात्रस्यापि प्र
योगान्नास्ति तदध्यवसायः। एवं शाकः। प्रकृते च यकारलोपे असति समुदायस्यैव प्रयोगान्न
कारेतो संभवतः। एवं चेत्तस्मिन् प्रयोगे यत्तस्य लुप्तत्वादपरिदृश्यमानरूपत्वान्नान्वयव्यति
रेकग्रहः इति नार्थवत्त्वमिति चेत्। नाऽक्लिष्टाक्लिष्टादिशब्दीनां नित्यलोपिनामपि तावदपरिदृश्यमा
नानामप्यनर्थकत्वप्रसंगात्। अपि धर्मप्रयोगे पिलदर्शनात् संधीयमानानामस्ति न्वयोः
संभवः। प्रकृतेऽपि तुल्या समुदायस्यानावदर्थवत्त्वोपदेशः। एकदेशलोपे चावशिष्टस्यार्थव
त्त्वमुपलब्धं। प्रकृते वाकारलोपविधीयकेन लक्षणेनानुसंधीयमानत्वादस्त्येवार्थवत्त्वमि
तिनानर्थकत्वोक्तिः। एवं च तेन अनर्थके रीचेति प्रतिषेधः पदान्यपि हस्वमात्रेणानुव्यतिदेशो भ राम १२
वती त्यदोषः इति। तत्र कर्मणि सत्यकारेपादिस्याद्यकारलोपस्तदा संभवति वसन्देरितिभा
वः इति न्त दव्ययात् हृष्ट्वदादिवत्स्यान्निनि संभवमात्रेणाजंगमइत्यत्रापुत्र वा लोपः स्यात्।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ततश्च लोपस्याप्राप्त्यभिधानमिति स्ववचनविरोधः । किं च । यङोकारमाश्रित्य कप्यमुवङा
दिसमर्थनं । अजादौ प्रत्यये तेषां विधानात् । एकदेशेऽपि प्रत्ययत्वमाश्रित्य समर्थनं त
र्ह्ये पक्षे लोप प्रति च दिदिरू द्रुता । अपर्यवग्रहणस्योपपन्नत्वात् मपि च । अन्यच्चः पर
स्मिन्निति त्रैतिकं यङ् एवं समुदायस्य प्रत्ययत्वेन तदवयववकारस्येति । अजादौ प्रत्य
ये अकारलोपविधानाद् प्रसंगपूर्वे तिप् वीपरत्वाविरोधश्चाद्यात्रापि संभवमात्रे
लोपः कादिव हाकारलोपस्यापि प्रसक्तो इतिपत्किं विहितता । किं ति च । इको गुणवृद्धी इ
त्यत्र वर्णितो नेति च । अत्र किं ग्रहणोपघन्त्यमानगुणवृद्धिविशेषणं किं तिपे गुणवृद्धी
तेन पचतीति तदातस्मिन्निति परिभाषायाः अनुपस्थानमन्तवादत्वात् विधंगभाताः
परिभाषाविधाये वोपतिष्ठं तेनानुवादइति न्यायात् । एतस्य च तदीयामात स्थाने पककपूर्व
याइति स्थाने ग्रहणं लिंगं अत्र न स्थाने योकारइत्यनुवादत्वात् स्थाने योगो नलभ्यते इत्य
स्मिन्न्यहे परसप्तम्या अप्रसंगपूर्वा । एवं च किं तीति सति सप्तमी पक्षस्य च भावे नेति तस्याच किं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री० तोनिमित्तलक्षणोनभावेनगुणान्तरमङ्गोः प्रागितिलक्षणोऽभावोलक्ष्यतेऽनिमित्तस्यवस्तुत्वानिमि
१३ त्तेन प्रागिति लक्ष्यत इति। ङ्क्तिसन्नियेगुणान्तरङ्गी इत्यस्य। कुम्भोत्पत्तिसमयेगुणान्तरङ्गीइत्यर्थ इति
13 यद्वेयमद्यापिनदृष्टापधर्मप्रतिषेधस्य विधीवमानत्वेन प्राधान्यात्प्रधानविशेषणगुणाभिन
त्र्यमप्राधानगणामित्वस्य न्याय्यत्वात्प्रतिषेधविशेषणत्वेन व्याख्याताः गुणान्तरङ्गी। कुतिनमवत इ
तितन्तो विधिसंस्पर्शात्प्रमित्तितिति द्वितीये पूर्वस्मिन्विपरिमाणे पस्पर्शनाकुर्वन्तरए वस
निषेधः स्यात्तत्पथापि सामान्यात्प्रतिषेधस्य विधानदर्शनात्पापोऽवपिपर्यन्तं संभवतीति तथापि स्या
निर्इकोऽनन्तरे। कुतिप्रतिषेधः स्यान्ननिषेधप्रमानगुणान्तरङ्गी घोरिकविधानोनरकालेप्रति
बोधस्या। कुतः दनन्तरइति चितेकृतनामित्यादावेवनिषेधः स्यात्तत्रप्तमित्रमित्यादावतितन्नि
मित्तग्रहणं लोकनैयमित्याह्यपाति। ङ्गि। निप्रतिषेधइति। किमर्थमित्याकाङ्क्षायांप्रयोजनं
माह। उपधारोरवीत्यर्थमिति। उपधारोरवीतित्यार्थः प्रयोजनमप्रयोजकोपस्या। कुद्रहग एम०
स्पतन्नपेति। अम्पयतादुपधायांरोरवीतीत्यर्थः प्रयोजनंप्रकृतिमित्तम्नित्यांप्रतिषेधोप १४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्मिंस्तत्त्वे मित्यग्रहणं तत्प्रत्ययः। प्रतिषेधस्य प्रकृतस्य ग्रहणमाह। ऽ यथा पूर्वमिमिति। नित्यं द्विरूपग्र
हणेऽस्या नेनर्थाधिक्यात्। नन्वक्ङिति स्वस्यपरसप्तमी त्याच्छित्रमित्याहावेव गुणो निषेधः स्यान्न क्ङित्य मि
त्याहैल लघूपधस्य गुणस्यापेति न क्ङिषेधोऽपप्याप्यादित्वप्यपिः। मित्यनन्तरे नित्यारदाऽस्यामिमितिनत्वे। ननु चेति
नऽपुगंतलघूपधस्य समन्विधानात्कप्यमेन द्विति चेन्न। अस्माकं हन्धीनं समन्विधानमस्माभिस्त्वेद
मकं स्यात्मितिच क्ङितिगुणो वृद्धीनन्न वनेऽस्मके कसेत्याकांक्षायापयस्म प्राप्रेऽस्या। किंतु पुगंतलघू
पधापेक्षा। यद्वा क्ङितीति सप्तम्येनस्यानिमित्तमंगस्य समन्विधात्स्यात्। लघूपधस्येति नांग विशेषणं। किं
तु। विशेष्यं तत्र चेतनस्थरूपः स्वपरा प्रधानत्वात्सिद्धाह। नैवमिति। पुगंतलघूपधस्येति। एकं च वस
मभ्यस्य निर्देशाद्व यद्वस्य चेकोऽप्यवधानात्तरेवस्यो दोषः परस्परप्रदः। ननु लघूपधस्य गुणस्यास्यांग
माथिकस्य विधानात्सामान्याधिकरण्यात्पदान्तरे धात्वंगविशेषणमेव स्यात्। नास्य लघूपधस्यांगस्य
। कुत्परत्वसंभवान्निषेध स्मि द्विरित्याधंत्वांगविशेषणं त्वेषा गुणं दोषे स्मार यत्न। अंगवि
शेषणे हि ति। मिनतीति। अत्र लघूपधमंगमिति निपातनेमित्तेऽगुणः स्यादित्वपर्यः। होरवी
होरीतेत्यादौ मित्यप्रतिषेधादिहत्वप्रमित्यस्यार्थः।
त्यर्थमितिज्ञ पर्यशाहस्य निर्देशोऽत्रैवं न लक्ष्यते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्रा० २७
14

कार्यं तर्हि गुणो हृस्वपत्वयुक्ति चेत् नात्र पङ्क्ति निमित्तौ सो ऽक्विं तत्तिष्ठ निमित्तः । इक् तत्र नल्लुमतेस्यां
गाधिकार इत्यभिप्रेत्याह । सत्यपि परत्वे पूर्वं गुणविधिः स्वयमेव परिहरिष्यति । तत्र मित्रग्रह
णोपदेशमाह । प्राच्ङिते इति । द्विर्गतो । द्विधातो । पूर्वस्य स्थिति वितद्यादि स्यः शूनः । उगतो ।
स्मन्नन्ववत्तो । एतास्माताम्पौ निवङ् । विभ्यति रत्नति विभ्यति चुभ्यन्त न्यन्त इति । क्वितेया
चङ्ते संगतस्यति विभज्य धल हलो गुणः प्राप्नोति । नावृद्धेः परतः पूर्वं स्याप्यर्धधातुकलल
हलो ञ्चात्र चङ् निमित्तस्येव प्रतिषेधः स्यान्न तु निमित्तस्यापद्धीतरेतत्ति । अत्राप्यत्र सा
पि गुणस्य शत्रुचङोः परतः प्रतिषेधोऽनल्पनस्तदत्यर्थः । अनेनान्तरङ्ग लघूत्त्वाद्भिन्नं गल
घूपधास्यार्धधातुकापेक्षत्वाद्बहिरङ्ग निमित्तापेक्षत्वाद्गुणस्तस्याप्यत्वधिकारो कार मात्रा
पेक्षत्वात्सन्निहित निमित्तापेक्षत्वान्तरङ्गत्वाज्जयोरियङुवङोरनुपधात्वादि को गु
णस्य प्राप्तिरित्यर्थः । प्रयोजनं नान्तरङ्गपरिभाषायामित्येतति । न्यः पुनरर्थो हलो हस्य इ
ति । हंतेस्तस्मिन्नित्यादेरण्ठहलन्तेति नलोपे हन् । उपपूर्वस्य च वेञ् उपकिं अहिज्येति संप्र
सारणे हं प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपादेशे लटि उपोपनहति । नस्यैव लङि हत स्य सं प्रसा राम २७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रणस्य अश्मादि वृद्धौ अयते किं लक्ष्यं लिप्यविकिप्राप्त विभु मागमेताद्वि तेइ जितान्निमित्तादिद्वि
द्वौ लोपमानिः यो यमानिरि ति। तिजेः श्वा वितिद्वि त्वे भ्यासस्य निजां त्र याणामि तिगुणो नेति
त्वेइति। य द्वि त त्वेमित्तग्र हणं न क्रियते। न हि हतो ह यइ त्वत्रा दिग्रम् तिस्य ः श्राप इत्नेने श्रा
यो तिद्वत्सि व। त्कृती तिनिषेधे ना का रो गुणो मि कर्येत। एव मुत्तरत्रापि गुणवृद्धि नि वृत्तिः स्था दि
त्य र्थः। नन्वत्र गुणावृद्धी इत्यंश श्रा हृ ने न न विहि तेइ ति निषेधा प्रसंगस्ये ति चे त्। न। परिहारां तरस
भावादित न्त्रा श्रित मिति केः प्यादः। ननु नेनिक्त इत्यत्राभ्यासस्य परे णा रूपेणाव्यवधानात्सरस्य
मीप इति निषेधा प्रसंग इति चे त्। न। नि जोत्रयाणामि त्यत्राभ्यासस्या प्येगांतर्गतत्वादंगस्य च का
र्यित्वात्तस्य च प्रकृत्य रत्वेन निषेध प्रसंग इति भावः। अंगस्य च कार्यित्वेनास्रय णादेवा लोंत वि
धिनाऽ निकः प्रसक्ता विकृ पुरि भाषा प्रवर्तत इति ना निग्ल ह ना त्वेनात्र परि हार इत्यपव वे पां
कमेण दूषयति। पूर्वक स्येति। सामान्यशास्त्रेणाप्रतीतस्येत्यर्थः। अन नि र्वृत्तस्य विशेष
शास्त्रालोच नेने त्यर्थः। ननु निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वाद्दवश्यपेक्षामा न्यशास्त्र प्राप्त एव गुणादि
र्वाच्यत्वनीयस्त त्राच घोऽ श्लि ग्र ह णा ग्र ह णे व द्विकल्पः स्यात्। न च सामान्यविषयस्य विधे

श्री
15

शेषविषयस्य च प्रतिषेधस्यानुत्पत्त्यैव लब्धत्वात् । को बाधो न विकल्प इति वाच्यं । तद्धि विशेषशास्त्रं
सामान्यस्य बाधने हि संपन्नं निरपेक्ष्य आत्मानं लभते । यथा पदशास्त्रमाहवनीयस्य । न हि पद
विधिराहवनीयप्राप्तिमपेक्षते होममात्रापेक्षत्वात् । तस्य तेन प्रागेवाहवनीयस्य प्राप्तेर्निवार्य
त इति पुनः को बाधः । अत्र तु प्रतिषेधस्य प्राप्त्यपेक्षत्वात् द्वयं प्रतिषेधशास्त्रेणैव प्रतिषेधस्य स्वत
न्त्रस्य प्राप्तिः प्रतीक्षितव्या । प्राप्तिश्च निर्विषयशास्त्रकारितत्वा दुःशकत्वा मिथ्याकर्तुं तस्माद्वि
कल्प इति चेत् । न । सामान्यशास्त्रं हि विशेषशास्त्रानालोचनदशायां सर्वविषयमिति प्रतीय
ते । अविशेषेण प्रवृत्तत्वात् । प्रतीते विशेषशास्त्रपर्यालोचनदशायां तु तत्त्वं निश्चीयते
। न चैवमाव्यता शास्त्रस्याप्रामाण्यं तस्य विषयविशेषमात्रपरिकल्पनात् । तथा हि । विशेषा
दर्शनेन हि सामान्यमात्रालोचनात् सर्वविषयमेव शास्त्रं सामान्यमात्रालोचनरूपात् दोषा
द् वतद्विषयकमिति भ्रान्त्याऽवगतमिति मन्यते । तदिह युक्तं विधायिनः सामान्यशास्त्रस्य कृती
ति निषेधाभिधायिना विशेषशास्त्रेण । किं त्वस्य पदविषयत्वकल्पनेन संकोचमात्रं न त्वप्रामाण्यं यथा
हवनीयविधायिनः सामान्यशास्त्रस्य पदे होमविधायिना विशेषशास्त्रेणाहोमात् तद्विषयत्वकल्पनेन एम० १५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

संकोचमात्रमिति। अतश्च सामान्यशास्त्रेणासंभावितप्रसक्तेरनिर्वृत्तावस्यापेक्षावगुणादेर्विधि
धिशास्त्रेणानिर्वृत्तेः प्रतिबध्यते। नन्वेवं हं हं तेः पाठाव स्याप्यामेवमाकारस्याकारो लेख्या। अकृत्वा
क्रियेधेन शब्द सिद्ध सिद्धिरिति। न चाबिन्दुमित्यादौ संभावितप्राप्तिकगुणबाधने ह्लताप्र्यतिषेधशा
स्त्रं हन्तेरित्यादौ सिद्धबाधने दूरमेवेत्यालोकानमेदेनद्वियम्प्यया पारायानतायुं। न चादादौ सिद्धेते स्ये
वशप्यो सिद्धसिद्धिरिति या अवंप्राग्गुणविकल्पापाताता। संभावितप्राप्तिरेवलु गविधानोपपत्तेः एवं
च गसंनतरमावात्तस्तत्र वशाप्रिवसीन इति अञ्जोकोके चि ने लपनुवर्तमाने क्ङितीसनेन संव
ध्यते। पर्युदासश्चायं पक्षयाचात्क्ङितीतिगुणवृद्धिनिमित्ते सार्वधातुके क्ङित्भिन्ने शेषणलो मिति
क्ङितिगुणवृद्धोरप्राप्तिः कुतो विहितप्रतिषेधत्वं कुतस्तरां विकल्प इत्यस्याशंकाया तहिं भवतु इमा
दौ संभावितप्रसक्तिरनामिति वृत्तेः न एवशब्दकारः किं मनिवर्त्तमानः सेवेतानां गुणानवृध्यविको
रेणु नर्जुणवृद्धि गृहणोम्मां क्रितशब्द आपादार्थं विज्ञापत इति स्थितेनान्दशामेवाकार्थविधि
कारसीस्यानुवर्त्तेतेति तरपरसर्पः। गुणाद्स्सेवं योगुणोऽवृद्धिरसेवं याद्वृत्ति स्वपदाकृति
न भवति शब्दकारस्य पन्निवाको गुणाहृतेवाबोधितइति नायंगुणविषेधो विषयः॥३॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री
१६
16

यथ वृक्षस्य तेजसा धूमं वह्निर्मतलक्षणे हस्याः इ: ङितो ङित तत्सत्ता नेकाचेहन्तपावाहिं ग
वोर्गुणो वृद्ध्योः । अतिदेशप्रमाणाद्विड्पातेरगप्रतिषेधात् सिद्धत्वादुपाचतस्मादि हि ह्रस्वमाह ।
उपधावत्ते नादि । नेनिमित्तमिति चितो त्रयाणां पिलत्रनिजादित्रयावाह्य त्रस्यास्यासस्यागोतृगतिते
पि स्वरूपेणाकार्यित्वादगमानेस्यबधा न नाव्यवधो नादिद्य पः । अभ्यासस्य चकारपि ते नाप्रत्ययस्य
द्लोप्यविधि नानेकः । अस्य तस्माद्वा दीर्घलव्वादहे कृपरिमाणानव्याप्तियत इत्यान्नग्लस्त्वव्यम
स्य परस्य तस्य तरविनिषेधे वे । मौलेप्रयोजनं वि घटवति । उपधायां चेति ॥ धातोः कित्स दत्वे नेति । नधा
तुलोप इत्यनुवृत्तः समासे गुणीभूतस्याविधानात् शब्दस्य शब्दाधिकार इति तास्य ऋनित्वबु श्रा दृश्य इति:
। सर्वानुवर्त्तमानः षष्ठ्यन्तस्य संवन्धे तेनातन्त्राकृतिपरे धातुस्य गुणात् वृद्धिनेति निषेधवाचक
संप्रवर्तते । क्ङिल्परस्यधातोर्गुणादिनिषेधे क्वि नुत्तं इत्यादेशस्यादिस्याहाप ति ति । धातोर्योर्विहितइति
नत्संबन्धिनस्याद्विहितोनन्तरपरतयेत्यवधेयापिचमन्तस्याप्रकृतत्वादनुवृत्त्यनुपपत्तेः । धातोर्विहितेतेकृ
तीजीति । धातोर्विहितेक्ङितियोऽनेन तराधानुवर्त्ति कर्त्तावातस्यप्रतिषेधइत्यर्थः । परसप्तमीयहेतुपर्धागु
णानिबंधोनीवत्तुः समाधरे सपरात्वर्त्तमाह अप्रवेति गुणहृद्धिविधौ क्ङिति नेतस्य परि माषा राम
१६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वेनोपस्थितौ भिन्नमिता हेयेन नाव्यवधानमिति गुणो निषेधो भविष्यतीति पुरः स्फुर्त्तिकानिषेधसामागेनाधु
नः स्फूर्त्तिकपदं भाषाष्यपदाद्युक्तमित्यस्वरसादाह अथवेति पदविसंसर्गो द्वित्वप्रतिषेधस्य वा
क्याथ्यैतेषा प्राधान्यं तत्यापि वस्तुतः संस्कार्यतया ग्रहादेः द्वित्वप्रतिषेधस्य योग्यत्वादुत्वोः प्राधान्यं प्रतिषेध
स्य गुणाभावः तत्र यद्योद्देश्यपदे प्रधानान्यपात्म संस्कारार्थं गुणप्रदेशे सन्निधीयमाना इति गुणा भेदकाभि
मवस्ता कार्यकालत्वात् संस्कार्यायेदृत्वाघुणं वतोपाद्दुणाः प्रतिषेधास्त्वावतः प्रतिषेधाउपलब्धं तेनात्वे
पुनःनिषेध्ये लघूपधगुणोऽनवकाशः प्रतिषेधोव्यवहितेपि प्रवर्त्तते। अत्र चानेन तत्र मात्रस्य परसप्तमी नि
र्दिष्टे विभावः। न चैवं चितमित्यादावव्यानंतर्यमात्रार्थतया परसप्तमीत्वोपपत्तेरव्यवहितानंतर्यार्थक
निर्द्दिष्टग्रहणस्यावानुपयोगात्तचेत् नीत्यादौ गुणप्रसिद्ध्यर्थं कृदिंगं तेति सत्त्वाणाभावात्ताद्वाकसभे
दापत्तेश्चेत्यपरास्तोषाद्दाहा अथवेति। धुरित्यादौ हदृर्दिषतिविभित्यसतीत्यादौ च गुणप्रतिषेधार्थं
ल्कुसनोः कित्करणं ज्ञापकमिग्धि इत्यंगाविकलापरिभाषा यतित्र तद्गुणाभावः। सिद्धानामिदृदृ
तदृसत्त्वामभावार्थत्वेन कित्वस्य सावकाशत्वेति चेत्त न यद्येतावता परमोजनं स्यात्तदा जिहशो कृत्यमाकि
त्सनोरित्येवलाघवाद्ग्याथितेकेचित गात्त्राग्धिस्प्तिधीस्पतीत्यत्र ग्नलोपार्थं सनः कित्त्वस्य सफलेनाद्वैत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री ९७ 17 नरत्राव ध्वंवत्क यत्वात्साव काशात्तेवेति चिंत्यमेतत । न तानन्तु निर्दिष्टांग विकलत्वेश्व वधानेपि निषेधः प्रव
र्तेत न तत्पश्च नेमिक्त इति न क्षिप्रेदृशि चेत । अत्र वक्ष्ये । निर्दिष्टांग सहितेव परिभाषोपतिष्ठते निर्दि
ष्टग्रहणेन तु लिंगमाहे कव्यवधानेन ज्झमिने कव्यवधाने वा पर्य्यंते इति । शेरवी त्वर्थ्यमपि निमित्त ग्रहणं
न कार्य्यमित्याह । हे खित्व पीनेति । कुत इत्याकांक्षायामाह । किंचीति । न वात्रेति । पदकोचिद्यते ति पदको लुप्त
त्वात्स्यरत्वमसंभवीति भावः । ननु मता तोस्मिन्निति त्रिश्रस्मिन्पाठे अपमर्थः । लुमता इ शब्देन प्रसप्तलोपे
न तल्लक्षणांगकार्य्यं न भवतीति निषेधोन प्रवर्तत इत्यर्थः । स्मरपाणिनीय पाठीयमित्य परितोषेणाह । अ
न्यायी नि श्रस यस्यापि पाठे नांगाधिकारः प्रतिनिर्दिष्ट इत्याते । किंतु लुमताशब्देन प्रलयेपरतो व स्कातोय
त्प्रत्ययस्य कार्य्यं मा गम नांगत्वा स्वयंनिवर्त्य इत्यर्थः । श्रयलोप इत्युक्तस्य गुणनिषेधस्य व्याहति
रित्यर्थः । यद्योर्द्दिष्ट प हास्यपेक्षस माधायकार्य्यकालपद्दमाभित्याप्याह । अप्यापीति । अंगाधिकार
प्रतिनिर्दिष्टो विनत गुणशास्त्रप्रवृत्तिवेलायामेव प्रवृत्तौ नेति निषेधोय स्यान्नेनान्य हेत्वेवमियं परि राम० ९७
भाषा भवति । तत्र पश्चति स्मिन्निमित्त गुणवेलायांत्तद्भावेन गुणाक्षिद्धिरित्यर्थः । ननु कः परत्वानि
प्प्रत्युक्तो गुणो नैव स्यादिति वाच्यं तत्स्याभावद्भूपत्वापपरत्वाभावाद्व्यवधायकत्वाच्च । विधित्वेस्वातं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वं परिभाषात्वपारार्थ्यं स्यात् असंभवे यावतार्थ्यमन्याय्यमित्यपरितुष्यन्नाह। अथवेति। लमताल्लुमे
यंगाधिकारविहितो गुणः स्यादेव। ठं ददसिद्द स्थानुसारात्तत्कल्पना यादृशमर्थः। छो दसत्वं नातिप्रपत्ति
नो ब्रह्मास्त्रमित्यपरितोषादाह। अथवेति। अंग सार्वधातुकसापेक्षत्वाद्गुणस्य बहिरंगत्वं निषेधस्य
तु निषेध्यमात्रापेक्षत्वादंतरंगत्वं। न तु गुणस्यानेकस्व निमित्तापेक्षत्वेन बहिरंगत्वं तादृशस्य च निषेध्य
सापेक्षत्वान्निषेधस्यांतरंगत्वं बहिरंगत्वमित्यस्वरसादाह। अथवेति। ननु सत्यार्धधातुकग्रहणे वकुञ्जी
हिर्नलभ्येत ततश्च लोपगुणवृद्धीनामेकनिमित्तत्वं न प्रतीयेतेति चेन्न। न च असत्यप्यार्धधातुकग्रहणे वकु
ब्रीहिर्लभ्यते। यथैकाचोद्वे इत्यत्र। तत्र धातोर्लोपो यस्मिन्निति आर्धधातुकमेवान्यपदार्थत्वेन लभ्यते। धा
त्वंशल्लोपनिमित्तस्य वार्धधातुकस्यैव लोलुव इत्यादौ संभवादित्याहुः इष्यमाणमार्धधातुकग्रहणं योगवि
भागे नतियमार्थ्यं संपद्यते। तथाहि। धातुलोप इत्येको योगः। ततः आर्धधातुक इति द्वितीयो योगः। अत्र धा
तुलोप इत्यनुवर्तते। तत्र च षष्ठीतत्पुरुषसमास आश्रीयते। तथा चायमर्थः। धात्वेकदेशलोपे सतिय दिग्ल
क्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधस्तत्त्वार्धधातुक एवेति सार्वधातुके गुणवृद्धिनिषेधो वार्यते इति दो
षः। तीत्याहाथवैतेनेति केयटस्तु किन धातुलोप इतिनिषेधाप्रवृत्तेस्त्वत्रियमाणयोगात्सामर्थ्याद्यङ्न्ति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्रीः
१८
18

मित्तः। क्ङिति चेति प्रतिषेधो बाधकः इति नैनावेमत्र लक्ष्याद्धिधातकस्य ह लोन प्रतिषेधस्यानिह्नतार्था
पत्त्वात् गंल हलो लादेव प्रतिषेधो न भविष्यति। नचैवेरोन्तत्वस्यादेशस्य विधायकानि मितोऽपि नि षेधोऽनि
यमेनव्यावर्तते। क्ङिति चेत्ता गोपत्वात्वैकदेशलोपमाश्रित्य सन्नियमत्वमेकदेशमाश्रित्य प्रवृत्तिरेव निषे
धोऽनियमेन निवार्यते इति प्रत्यासत्त्याश्रितं गंपदं निमित्तप्रतिषेधनिह्नसैव चरितार्थस्य न्यवहितस्या
वृधातकानिमित्त प्रतिषेधवृत्तिमितावगृहतेः। नतु ठवी धुवीधुर्वी दुर्वीहिं सार्व्याः कुर्वीं कोटित्व्ये। मृ
त्यो मोहः समुद्रायो योः एप्योपदेश्लुगं ते स्यात्तिवादौ सार्वधानुकेपरतः क्ङिति इत्यत्र तु ह्रस्वेनैमो ओर्मृजो
होमीलाहो स्थान्तासिकादिमतेयत्वेनरालो पदेशाहस्यैतुन्नवचक्ङिति चेतिप्रतिषेधः प्राप्नोति स्था
नेकाश्रितासयदित्स्यान्नधात्विति निषेधव्यावर्तनमपार्थकमेव स्यादित्यार्द्धधातकस्य हलास्याम
प्यीतः क्ङिति चेत्यत्रापि निषेधो निवर्त्यतः इति। तन्न। अन्तरंगेपइति मितेप्रतिषेधे कृत्ते बहिरंगस्य
रात्रेर्लोपस्याद्देश्यकारम्यां व्यवधानमितिन क्ङितीति निषेधप्रसंगः। नन्दरूपव्यवधानात् क्ङिति
चेति निषेधाप्रवृत्तिरिति। तन्नाम्कुसनोः किल्करलोनज्ञापकेनलघूपधगुणोपितत्वप्रवृत्तेरिदु
कोऽनधातलोप इति निषेधं शतिसमाननिमित्तत्वाहोपस्यासिद्धत्वेनालोपिति तन्निराकरणाय। रा०म० १८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ईषात्ठकग्रहणं स्यादिति सति प्रयोजने कथमनवकाशत्वाभिधानमिति चेत्तन्नावार्त्तिकका
रमतेनयङ्लुकः छोर्दसत्वान्नैमित्तिकत्वमाश्रित्य भगवताऽनवकाशत्वमुक्तं स्वमतेऽठपथ्योक
रत्वात्सावकाशत्वे बैसवंधेयाल्लैगवापनरिति। अस्मात्रदादित्वात्क्ङिति चेत्यादिवृद्धिः मौ गुणः।
अवादेशः। कामयत इति। कमेर्णिङ् उपधावृद्धिः ङित्वात्मनेपदं। शप्पूर्वगुणः। अवादेशः। उ
भयत्र क्ङिति चेति स्पर्गुणोगुणवृद्धिनिषेधः स्यादिति पर्यः। इग्लक्षणयोरिति। अत्रेकृपदस्याधि
धिकाररीत्या उपस्थिता क्ङिति च इति पदस्यानेक इति परस्याद्याये विहितेये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इत्य
र्थः। पक्षाचैतत्त्वयोक्तं पूर्वसूत्रे। एवं च क्ङिति चेति चकार इत्यर्थस्य वानुवर्त्तमाने इकृपदसंबंधादि
कइत्यवेवेयगुणवृद्धी तेनभवत इति व्याख्यानमनुरेयं। अधिकारे तौ वाक्यप्रसिद्धेः न वेवं च
कारवैयर्थं सर्वचकाराः प्रमाख्याये न इति वदतो भाष्यकारस्यैव तापनैः। अव्रवि न्नवामित्यादौ लङो
ङित्वेन तत्स्थानीयादेशस्य स्यान्निवद्भावात् ङित्वे क्ङिति चेति निषेधः स्यादित्याशंकते लकारस्येतित्स्यानि
लकारगत ङकारेणाश्रितेऽनल्विधाविति निषेधो न शक्यनीयः पतोनुवंधस्य उपदेशात्पूर्वे
संज्ञकत्वाद्दत्वोऽपिनापहारात्स्यानिनि सन्निधीयमानस्यैवाल्त्वात् अपरोक्ष्यानिवत्त्वनिषेधा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री॰ १९ 19

तापिद्निङ्गित्वङिस्थिरेतिवचनेनत्वमाप्यकारस्यनेवार्तिकवृत्तत्वात्तोपाधिर्न्नसत्त्वेओलङि भिधि
तादादेशेअमिण्क्विकरणोनयोः ह्रस्वः उक्तत्वात्तत्स्वकृलोऽप्यडागमेवाञ्चिन्नवमित्यादिह्रस्व
पादिर्यास्यानिगतेङित्त्वमादेशेनापात्तिस्यत्रार्थिन्नापकमाह । पदस्यमितिनावाञ्चिनवमित्यादे
श्रादेशस्यप्राप्तस्यपादिष्वाद्विशेषरूपविस्तेनाव्यञ्जनस्यानिदेशिकसामान्यरूपङित्त्वे
नानवकाशेनकृतीतिनिषेधस्याप्राप्तौस्थापकेनाङित्वपूर्वकंवार्तिककारीयमुक्तेरसमंज
समितिवाच्यंतस्योक्तेपंथुरित्यादिवाचनिकातिदेशवद्धातुविस्यानिवदादेशोनत्वे
धावितिवाच्यंनिकातिदेशस्यप्रत्ययोपदेशानुल्यत्वात्पाणिन्त्वाङित्वस्यादिविशेषरूपत्वा
श्वात्पाद्विपदिन्हिस्यादिनीतिनिषेधवद्विशेष्यादधीतोऽसर्गविदेहङित्वमनेकविधं
स्यात्तदहितिविशेषविधिपदपरिहारेणप्रवर्तेतिनत्वेवमस्तिएकस्यैवलकारस्यानेकादेश
विधानात्तस्यचप्रसारणमाद्यस्यानिवत्त्वेतदङ्गस्यङित्वस्यविन्तस्यैवविशेषरूप त्म
त्वमनतिवाच्यत्वाच्चनचोक्तत्वात्पापरेङित्वेनगुणनिषेधःस्यादितिज्ञापकेनङिदा १९
देशानामङित्वसंतिपादनंकृतमेवेतिचेत्पामितायाकुः । पवेपवेम्भवेपमवेमेलादोजमसकार

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्य सर्वोऽपि स्यादिति चेत्कारस्यान्तोयोनस्याद्धादेशस्य स्थानिवद्भावे नङित्वाभावादिस्याद्विपति। कथ
मिति। तन्ङिः दितिमकारस्यैव विशेषणं वा नत्वादेशस्य कथमन्यथा पचावः पचेनीत्यत्र सा
र्वधातुकमपिद्दितिङित्वादितरलो योनस्यात्तामिति चेत्तानाप्रमाश्रयःस्थानिनएवलकार
स्यङित्वेनज्ञापकेनङि· द्यपदेशात्ऋच्छिघ्यते॥ ङि·दुच्चारणात्लुङ्लङ्लृङ्ल्ङः। इत्येतस्यापिविशेष
णार्थं स्यात्। अन्येतु ङिद्वि देशस्यैवविशेषणं ङितामादेशानामिति। पचावः पचेनीत्यत्र
कस्मान्नभवति। सार्वधातुकमपिदित्यत्र ङिन्तीवङि द्व दितिसन्नस्यार्थैवत्तेरुक्तत्वात्॥ तथाच
गाङ्कुटादिसूत्रे सिद्धेऽप्येवंसर्वस्य कार्यो तिदेशादिति। तत्रज्ञापकादृपदिलादेशानोस्याति
वद्भावेनङि· त्रिवेधनानिकार्याणि न पुनः तहि निसंपङि· नः इत तथैवत्यादिकमपिनस्यादित्याह।
कथमितीति वर्तीयंतातद्रपुत्के। सार्वधातुकमपिदित्यत्र यदि सच्चमध्यर्थैवृत्तिर्विज्ञाये
ततस्तस्यैचेतेपचेधेइत्सादेशात्तोङि· त इती यादेशो नस्यात्। न हि ङित्परत्वेनापवादविधी
यते। तस्मान्ङि· तान्डस्थं वर्णितइतिचिन्तीयासमर्थोद्वत्तिराश्रीयते तथाच पचावहे इत्याद्वेलो।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शी०
२
20

कः स्यादेवेति ङितोपत्कार्यमिति। न खलु स्यादिति न एव ङिद्व्यपदेशो छेदः कल्पनीयो नि
त्यं ङित्त्वं तस्य स्वबाधाय नेः तस्य विषयान्तराभावात् लिङोपि ङिद्व्यपदेशस्योच्छिन्नत्वा
त्। किं तु ङित्पत्कार्यं पूर्वस्य तल्लादेशेष्यस्यानिवन्धे न न भवतीति स्यादिति वचनाद्व
य एव कल्प्यते॥ तस्य विषयान्तरसम्भावात्। यासुट्स्वरूपेण किं चिद्ङित्त्वमुक्तं कार्यमा
तिदेशिकं संभवति सम्प्रसारणादिकं तु ङित्पूर्वस्यैव संभवतीति न देवातिदिश्यते। त
था हि स्यादिति वन्धे न स्यादिति देशो नर्थकः स्यादिति क्रियमाणो ङिद्देशो ङित्पत्कार्यं तदभा
वस्यैव ज्ञापकः। यासुट् एवेत्यवधारणम् उपपादयति। अपवादान्तरस्यैव यासुङित्यास्य ङित्त्वमिति
सामानाधिकरण्यप्रतीतेः यासुट एव ङित्त्वमनेन विधीयते इति न समुदायङित्त्वे यासुडपवादे
इत्यर्थः न तु पक्षे तु तल्लिङ्गं समुदायविशेषकमिति पर्यायः एव यासुट्समुदायङि
त्त्वप्रतीचेतायाः मागमानाम् समपर्याय इति अयं स्यादपवादात् घुघलोट् इचोति ल्यविशेषता
इवयवसमुदायस्यापि त्वे सिद्धे प्रत्ययस्यापि लक्षणता अनपेक्षयविनाविशेषस्य तत्र राम०
२०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ङीप्न भवति। किंच यदेतदवकाशमवयवे लिंगं तद्विभक्त्यपवादार्थं न्यायः इह च गुणवृद्धिप्रतिषेधेन
उभ्यादित्वादेश्वरितार्थत्वात् ततश्चाद्ययर्थाम एवमादिषु स्यादिति चेन्न ङित्कार्यं सम्प्रदायेस्या
घास्स्तो ङित्वेन व्यवधानस्य तत्र तच्च तत्र ज्ञापकमिति ङित्प्रत्ययकार्यं तिङाद्देशे न भवतीति किं ङिति चे
त् त्रयपरसप्तम्याश्रयणादगुणो निमित्ते पिपासुङि गुणो निषेधः सिध्यति। ङितो यत्कार्यं मि
ति। यादृशं कार्यं प्रतिपन्नये ऽतिदेशस्तादृशमेव स्यादिति चेन्न भवतीति ज्ञापयति। यास
टः ङिच्चेति सामानाधिकरण्यात् किं ङ्किङिति परसप्तमीपदे पूर्वस्य कार्यसंभवात्तस्यैव ङि
त्त्वादिति देशाले भवे विधानापपास इत्याह स्वरूपविवक्षायामुदाहृत्वं ङित्वविधानाय पास
टादेः तद्गुणाविसंक्रान्तप्रयुक्तस्य परस्मैपदेषु लिपः पवाधप्रथमानत्वेन विपरिणामो न कर्तव्यो
भविष्यति। तत एव मवेव भवे मेत्यादौ स्यादिति नो ङित्वमाश्रित्यैव हासि ङ्याः केविठ। यासुट एव
ति कथं न हादेर्ङित्वविधानादिति तत्राह। अपवादिमश्चेति तत्र वर्णयति। चकित्स यथा नश्चेव हे
ति पाठस्तत्र यासुडेवस्वेव कारतिमित्रो क्रमः। ङिद्वयनादेवेति। ननु यासुडेव व्यातिदेशेन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री० नाकिंचित्ङित्तस्या। नेकं कार्यं तदभावादेवं न तस्मिन्नपि ङित्कार्यं तदभावादेवात्तस्या। हि। गुण
२१ वृद्धिप्रतिषेधस्तावत्क्ङितीति निमित्तसप्तम्या क्ङिन्निमित्तयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधादिति न
४१ यासुटो ङित्वेन लक्ष्यं शक्यस्तस्य ङित्वेपि गुणवृद्धिनिमित्तत्वान्नापि संप्रसारणं तस्यापि
धात्वाद्विहितप्रत्यये क्ङितीति विधानादप्रत्यये यासुटश्च धातोरतः कार्याभावाद्यासुटो न ङित्वाति
दृष्ट इति कथं तस्य ङित्वगतिदेशो ज्ञापकस्तत्राह। स्वपर्याप्तमेव हीति। यासुट् ङिच्चेति चकारे
णाकृष्टो यासुडुदात्तादिं लहस्य नीत्यर्थं इत्याहुः। अत्र वदन्ति। अवयवेऽचरितार्थं लिंगसामर्थ्या
त्समुदायस्य विशेषकमिति न्यायेन यासुट्समुदायङित्वे स्वपर्याप्तः स्यात्। न त्वेतदस्ति
परसप्तमीपक्षे गुणवृद्धिप्रतिषेधेनाऽध्यादिस्यादौ संप्रसारणार्थत्वेन च चरितार्थत्वात्।
तथा च कथं स्वपर्याप्तो यासुट्समुदायङित्व इति चेत्। उच्यते। क्ङितीति परसप्तमीपक्षे
पि क्ङिता साहचर्यात् प्रत्ययाप्रत्यययोरिति न्यायात् ङिदिति प्रत्ययोगस्यातो संप्रसारणादि राम०
धावपि ङितः प्रत्ययस्य धातुनादेयाद्धातोः स्वरूपग्रहणेन प्रत्यये कार्यविज्ञानादि २१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

निर्वचनार्थः प्रत्ययप्रकरणस्यैतोगितस्य याशब्दो प्रत्ययपरत्वाकुरा वृद्धिप्रतिबन्धसंप्रसारणाबोर्थप्र
घप्रा प्रेः के कृते ऽवरि नार्थत्वा नि· द्वेति वकारेणा हे नपा सू डाद्भिस मुदा मोलस्यते। यघे वम्
पर्यायस्यैवेति प्रसिद्धतर पाठः सर्वथानुपपन्न एव स्यात् इति चेत्। उच्यते। साम र्थ्यस्को भयपक्षा विशे
षे विपयत्के वलपाठ टोड् द्ववनेऽष्ठापकं तदा क्रियते चे त्तिपरस्मै मोपद्दे पि क्रियते त्यप्रत्यये संप्र
सारणाद्विधावचानुप्रत्ययेऽपरिसापयतिर्त देरत्कृतं अपर्यासस्येति। पदत्वं च यदेः नव काश्
लिंगसमुदायस्य विशेषकपमिति त्साप्यते न दास्तुप र्यास्येत्युक्तमि त्यदोषः। न च अन्य वकाश
त्वेऽपि अनपवाद· त्वस्य यास्तु दसमुदाय। विशेषकः कथं स्यात् आगमा आसम र्थ्यादिति ठ टोऽपि तक
रणा प्यपकात दस्ति चेत्। नास्य पर्यायस्ये त्येवुसा वृत्तिकः पाठः अथ पं तु कश्चिद्रसाङ्गीति व्याख्यातः॥
दीधी वेवीटां। आदीध्यनमित्यादेः छान्दसत्वेनोपपन्नत्वे रह्यावेद ते चकुरि स्मत्रप्रस्तुतन्न रगा दग्नि गाहलो
केवा प्रयोगाद न्नारेभणी यमित्यादि पक्षि। किमर्थमिति। लौकिके प्रयोगे गुणाय च वृद्धिर्वा त्तिवृद्धिर्वा प्राप्ता
दिति कर्तव्यमित्याह। गुणस्य वृद्धेर्वा माभूत् तयदिति प्रसा दे ध्यनमित्यादौ गुणो निमित्तेऽपरत्वे का वदति पूर्व।
योग फल मुक्त्वा पूर्वी कामिप्राये णा वोगा नारेभ माद अप्रयोग रति। आमिप्राय माह। दीधी वे व्योः॥

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री० २२ 22 धूं दे वि षयत्वादिति । अन्यपोहं होतिरिक्ते प्रयोगाभावात्तदसंभवमाह । दृष्टानुविधा
नत्वादिति । आदिध्यनमित्याद्यौगुणत्वं स्त्रीमाभृतामित्येतद्यंदीधे वेधोऽर्गहरं कर्तव्यं । त
त्रैगुण्यं । छन्दसित्तथाप्रयोगाभावात् । दृश्यमानेष्वेव च तत्रानुविधानात् । नन्त्वत्रैव दृष्टम
नुविधीयत इति भावः । यावताऽप्रयोजेसंप्रत्यदृष्टस्यापि व्याकरणान्तरानुसारेण साधुत्वे नावग
तं भवतीति भावः । लक्ष्याभावादसंभवमभिधायाव्याप्तिमाह । अदीधेदिधीधयुरिति चेत् । तु
ङिङित्वादाम्नेयदेशाप्तिव्यपदेशेन तिपाऽजी द्विसादयः षाड्जित्यभ्यस्तत्वाऽनुमादेशः सर्व
त्र गुणनिषेधो न वेदि दृष्टः किं तु क्वचिद्गुणोपि तत्र यथा गुणनिषेधो दृष्ट इत्यनुविधानं
एवं गुणोपि दृष्टोऽस्तीति दनुविधानं कर्तव्यमित्यर्थः । एवमपि ममर्षीति । न तत्रच्छन्दनायमस्या व्या
प्तिविषय इति भावः । प्रकृत्यापत्यस्यापि भिदिता नुपदेशस्य प्रतिषेधस्य त्वजुसि गुणोऽपवा
दत्वाद्बाधको मास्तु स्यात्तु बाधकः किन्त्वस्यादिदिति चेत् । नाकिदिति चेति प्रतिषेधस्य किंदी एम०
धीवेवीटामिति बाधकोऽस्तु किं वाजुसि चेति गुणोऽस्तीति विषयं तरंगत्वादयमेव बाध २२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कः। तथा च वृत्तिः। तिचे तस्या प्राप्तौ तद्विषये आरम्भसामर्थ्यात् लुकि गुणोपि न स्यादिति भावः। अप
वादेन नाप्राप्तः इति। न अप्राप्ते नाप्राप्ते अवश्यं प्राप्तः इति पाठ त्वदौ न ओविति न्याया तानेक वेति
वचने समासः। तथा च यस्य प्रसक्तावेव यो विधिरारभ्यते सोनेकार्थत्वात् पूर्वप्रसक्तस्य बाधकः। यस्तु
प्रकृतिविषये प्रसक्तः क्वचिन्न तस्य न बाधक इत्यर्थः। एतच्च इदं बाध्यमिदं बाधकमिति सामान्य बाध्य
विशेषचिन्तायां। अपवादाः उत्सर्गान् बाधन्ते इति संधानं तत्र दाः। विशेषात्सर्वमेव बाधनम् इत्येना
यं न्यायः प्रवर्तते। अप्राप्ते वेति। दीधीवेवीप्त्या मम्य त्रेण यर्थः। दीधी आस्या ह्लेटः श्रुत इति प्राप्ति
च प्राप्तस्य गुणस्यैतस्मिन् निषेधे सति शाब्दोलुक्कि एरनेकाच इति यणादेशे चरी ध्य इति सिद्ध
ति अन्यथा ही धर्मीदिति रूपमसक्तो रिति शाक्वतो। कथं दीध्य दिति। लेट इति परइ तयेलु लोपरस्मैप
द इति ईकारलोपः। लेटोडाटाविति डागम इति कैयटः। तिपू शब्दो लुङित्यपि न ह्यमभिसिक मेदी।
नपन्व्यस्यये नेति। पुनिच ङित्वात् गुणाभावे धीवर्णयो दीधीवेव्योः। इति ईकारलोपेन रूपसि
द्धिरितिभावः। पवादिप्रप नियरत्वात् गुणं बाधित्वा ईलोप एव भवति। क्वचित्तु शास्यत्युपसे नेति
पाठः। तत्र श्यस्य ङित्वात् गुणाभावः एरनेकाच इति यणादेशः। ननु सविशेषणे हि विधिनिषेधा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री
२३
23

विभक्तिपाठादानर्थक्यात्तदङ्गे हि विभक्तिपाठाद्य हीदृक्रूपो धीङ्ऽन्नादरे चेत्तेनऽसंताने वीगत्या
दिभ्य इति वाग्रहणं कस्मान्न भवति एवं तर्हि च ऽनीग्रहणे अप्रिप्रेतेऽसंदेहार्थं ही वेधीवी
दामित्येवं रूपात्प्रदग्रहणमपि न कर्तव्यमित्याह। इञ्ज्ञापीति॥ अकालावामृतिलासि
जेतस्यांगस्यामिपोरामुगंतत्वे घपवधे गुणः प्राप्नोति कारिता ताभ्याद्वहति म्बहति प्राग्योगोलडति
धोतन्नापततत्र हि क्ति को दादेश्शो दि लोपे चानास्यस्याप्रयोजनं गमिति पूर्ववद्गुणः प्राप्नोति। इडति
वर्त्तमानमहीति नेकृशीलपतः इडवेति इडभेवनठहूपांतरं प्रति प्रघुतहलघोः। नन्वेवं पढेः सति
इदिस न्युके रिति द्वित्वे हलादिः शेषे सन्यत इतीत्वे षत्वे विपठिषतेः। क्विपि अतो लोपे कृते
तलोपस्य घत्वपतौ षत्वस्यासिद्धत्वात्सजुषोरु रिति रुत्वे तत्र च पूर्वत्रासिद्धत्वात्तस्याभिवदि
विपठिस्सपस्यानिषधात् वा भावः तत्र र्वोरुपधाया दीर्घ इति दीर्घत्वं न स्यादित्यारं कृते चेदीति इद्वि
धावेवं गस्येत्यनुवर्तनादङ्गाधिकारे विहितस्यैव नियमेन निमित्तत्वं नाहीर्घस्याचां नां गत्वा
न्नियमइत्याह। अंग मिति। ननेवमप्यग्रहीदित्यत्र ग्रहोलिटि दीर्घो गो दीर्घोऽनिस्यात्
इतीट्वे तान्नास्ति दीर्घत्वं तत्र वचनान्न भवति। पिपठिषिभ्रातृलोकुलानीतिप्रयमावकुवच

ए॰
२३

नेजसि शोच्चातो लोपस्य स्यान्निवर्त्ता ... तत्वाभावान्म्न भवति तेन सांगमहत्तः इति दीर्घत्वे
नुम् भवति तत्र यापि स्यान्निवर्त्त्ये नाजे गलहत्यानुसृत्य स्यान्न स्यात् । मैवं । एवं हि स्वविधिर्भवति न च
स्वविधौ स्यान्निवद्भावे न व तो लोपस्य स्यान्निवर्त्तं क्विलुगुपधायास्ते भिवदनादिति चेन्न । ना
कौ लुप्तं न स्यान्निवादिति न तत्स्यात् । किं तत्कौ विधिं प्रति न स्यान्निवादित्स ... इति न प्रदेत ...
प्रतिपादयिष्यते न ... न क्वौ विधिरिति सिद्धं स्यान्निवर्त्ता ... वृत्ति सामान्ये नियमे त्रिपादीस्थ
स्य वीरिक्ति दीर्घ स्यासिद्धत्वान्निषेधेनन्वा ... [illegible] ... पूर्वे ता न तत्र शास्त्र ... [illegible]
पूर्वे ... [illegible] ... लावीदित्यत्रेत्वगो गत्वा ... स वर्णो इति नियमेन न व्या
वर्त्सीतरइति न ... सिद्धत्व निषेध वचनसामर्थ्यात्स्व
वर्णो दीर्घत्वं भवति । ... साहचर्यादिति ... कस्मान्न भवति ।
सत्त्वं प्रसिध्यति शापादागमस्य ग्रहणं ... आगमो ... प्रसिद्धिः ... शास्त्रे । न तु स स्यापि प्रसि
ध्यति शापेसाहचर्यं बाधकमेव ... केवलं ... तः स ... पदे ...
मेव प्रतिपादयति । भार्गव ... [illegible] ... तावेतौ ... इति ...

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री ५० 25

पतइति साहचर्यादिति दीर्घादीति रेवग्रहणं भवतीति आगमग्रहणमप्युक्तमिति। अत्रोच्यते। दीधीवे
वीटामित्यत्र द्वंद्वे कृते स्वल्पान्तरत्वात् पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति तमकुर्वन्नाचार्यो ज्ञापयति इग्लक्षणा
न रमप्य अत्र न प्रवर्तत इति तथा च साहचर्यनियमो न प्रवर्तत इति॥ हलोनन्तराः॥ अनन्तरमवकाशाव्य
पुरुषानां ते द्वे नेद ताद्दर्थ्या॥ छि॥ सामीप्यविनाव्यवहितसत्वमध्येन्तरात्मानिचे ति अनेकार्थो नन्तरशब्दस्म
ये ता अनन्तराशब्दो यपमपिप्रसिद्धः। तत्रास्मत्साम्यसंभवात्। किं वर्णीयत्वकालत्वसमाविवर
वाच्चिनो अनन्तरशब्दस्य अनन्ता बहुब्रीहिरयाधेयप्रधानमध्यवाच्चि नोनन्तरशब्दस्य सन्निकृष्टमिति। कथमिद
मिति विघते त्वन्तरमिति संहितया काले वा व्यवधानं वसदयेह पाञ्च ई मात्राकाल इत्यर्थः। गत
या चावग्रहे संयोगसंज्ञाया अभावे इक्षितिप्लुतिरिति अकारस्य गुरुसंज्ञा या अभावे स्यात् गुरोर
नृत इति प्लुतो न स्यात्। न दोषो भवतीति। ममप्यविधामन्तरेव रणीम्रविद्यमाना इति आधेयस्य व
र्णस्यैव मत्पृथक्कालस्य बाधात् एषा प्रतिषेधात् संयोगसंज्ञासिद्धिरित्यर्थः। ननु दोषमिह तथा प्र
योजनाय वा संज्ञा किमतेन वेह तदुभयमस्ति। ननु सतां संज्ञायां गुरुत्वात् लक्षणः स्यादिति वा रा० ९४
च्यान्नयिकरणाप्ने तेन रस्य हृतत्वात् न संयोगाभावात् नापि विचार्यमाणानामिति तेनैन तत्र हि वाक्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्यादेरित्यनुवर्त्तनेन गुरोरिति न चेत्रापूर्व्वाह्णाद्यर्थे दिगादिभ्योपदिति यतिकृते अयो को नियम नमस्ते
पुत्रे स्मिन्नलुक् ओर्गुणो लाघवं तेषि प्रसंगस्य स्वादेशाप्रत्यय इति यन्ने दूरार्थे तासं वृद्धसंज्ञा दसंज्ञासंज्ञापो
स्तो न स्यादित्येकदेशवृद्धेरित्याच्या ने वृद्धिर्विधे विषये तद्धितप्रत्ययप्रकृते रः प्रयाज्यस्याववो पूर्वशाद्भ्यस्या वृत्र
हविर्भक्षणस्यानन्तरं पदको रा कुर्वेति समासप दीनां प्रयोगात् त्वान्तत्वे वचनादप्रयोज्येति रिति दोषवृद्धि
मन्के: पूर्व साधवग्रहणाभावादिति मनुष्यिक्रिस्याहाने व दोषो न प्रयोजनमिति तद्धि संज्ञा वत्स लोक
मानं तदर्थे त्यावद्विभिन्नानां हलां संयोगसंज्ञा मा भवति हलसमासो भवत्संज्ञावत्सहिताना मे
वस्यादित्येवमर्थं सहग्रहणं तेन पूर्वणी येस्त्र मिच्याह। संयोगसंज्ञा पाचिति अत्र केचित् ननु
सह विवक्षायां द्वन्द्वाय वाद्येकशेष विधानेन हलइति निर्द्देशात्साहित्यस्य प्रतीते स्तत्फलला भा
नेदनर्थक मिति चेन्न। एकशेषाभावगमस्यापि साहित्यस्याविवक्षितत्वात्। संयोगसंज्ञायां हला
मुद्देश्यत्वात् तानचाने नराइति वन्न द्विवक्षित मिति वाच्यं अन्यतोहि विवक्षुर्दद्रपत्वय पर्यवसाना यत्रि
धिनातस्याये हितत्वात् ताग्राम्य [illegible] द्विधात्वा दाचपि व्यवहितानां संयोगसंज्ञा पादकार
दिविकारस्य संयोगपरतया गुरुत्वे सति तत्प्रयुक्तकार्य प्रसंगः। ननु च हलइति विशेषणिद्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री० २५ 25

शात्समान्यनिर्द्दिष्टार्त्तिगमनवेलकृत्यपेतोद्देश्यपत्वेपर्यवस्यतीति चेत्तासंयोगस्य विशेषणोपादानसा
मर्थ्यादेवनर्हि विवक्षास्यात्तानन्वेत एवसाहित्यस्य विवक्षास्यान्तस्याघुदि वा कथं दोषस्यात्ता हलः
संयोगसंज्ञाप्युक्तैव सहितानाम्ययनेनन्वयमपीष्यवाकुतः हलनंतरस्सेकवचनांते नानिर्द्दिशात् ता
दृशानिर्द्दिष्टोनैव विज्ञानीयेना व्यवहितानां हलत्वं जातमेव छिन्नानां वृक्षादिवन्मत्सेकं संयोगसंज्ञासि
द्धेस्तर्किं वकुर्वचनं निर्द्दिष्टानामिर्द्दिष्टानि चवनमेकशेषप्रतीत्या साहित्यमस्तीति र्यप्यास्यादिति त
तच्चन प्रत्येकं संज्ञा न चैवं साहितानां बहूनामेव संज्ञास्यान्न द्वयोरिति वाच्यं हलौ च हलश्चेत्ये
कशेषवाक्यात्कथं पुनरेतदवसितं त्स्यं ध्धिग्रह लाता यदि द्वयोरनंतरयोः संयोगसंज्ञा न स्याद
संयोगान्तलोपादि स्वनेनैवं चेः परस्य लिटः किञ्च सिद्धेर्दिध्धिग्रहणमनर्थकमाश्रयेतास्वं च स
ति वार्त्तिकं स्वत्राप्यवमेवविवरीतं प्रवृत्तेन स्वत्वं परस्यपि तं स्त्यावाच्यं वार्त्तिकाक्तः यथाप्यत्र सह
स्वयेत्यादावुपागतस्य साहित्यस्य वचनमेवमिहोद्देश्यगतस्यापि तस्य वचने विधेयाकांक्षा
वशेनाष्टवध्यालणमिस्यादविवविवदेत्स्यर्थः ॥ हलोनंतराः संयोग सहेति वक्तव्य राम० २५
मितिभाष्यमपि विधाकांक्षितत्वात्साहित्यं वक्तव्यं वचनार्हमित्येवं परं द्रष्टव्यं न सह शब्द

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

परत्वाख्यायमिति वदंति। तन्न। एवं व्याख्याने सहस्यहस्रां कर्त्तव्यमित्याशौ कर्त्तव्यादिप्रादुर्भूतस्य मुख्यार्थ्य
त्वागापत्तेरित्याविनाप्यर्थः सहस्रहलोनेति सहस्रहला निरीकरणमाश्यकाशीय प्रसंगात्त्वद्वार्त्तिकं
सहस्रहलोन सूत्रे परत्वमिथमि त्वर्थ्यपरमेवज्ञेयमिति। अनुद्वयो हलोरानंतर्ये प्रसे कमपि संज्ञा
यां क्रियते त्वादौ गुरु संज्ञा प्रयुक्तागुरो श्च हलः इत्यकारप्रत्ययासिद्धिरिति किमन्यदनिष्टमाय
यतः इति पृच्छन्ति। किं च स्यादित्ये कैकस्य संज्ञायां सतिरेफयकारः संयोग इति एतत्स्यादित्या
हानिर्यायादितिन न्त्रिहसमुदायस्य संज्ञित्वे विश्वोरहाभ्यामिति यस्यादित्वेप्रत्वेस्यादेवन
चवद्भहल्भु द्वयोः संयोगसंज्ञाभावतोत्तिवाच्यं ति र्गलेयादित्यत्र तन्निबंधने त्वस्यद्दत्वादि
ति चेत्ता। नाबाहिके पक्षे कर्त्तव्ये त्रैयादिकद्विर्वचनस्यासिद्धत्वादिति भावः। स च वहिरंगपरिभा
षया सिध्यतीति वाच्यं। पूर्वं धात्वसम्पसर्गेण युज्यते ततः पश्चात्सेति दर्शनेत्तु द्विर्वचने कृते पश्चात्स्यांतरंगत्वा
भावात्। संस्वयीषेति। सं पूर्वात् द्रुते लिड्सीष्टुटिरदि टे चात्मनेपदे दृत्वात् घोर्लिड् सिचोरु
श्चेति कित्वाद्गुणाभावः। ऋदि चेति लिङ्सिचोरात्मनादित्वेनाकित्त्वाद्गुणे संस्वरिषीष्टेति स्या
दिसमर्थ्यः संस्कृयतरतीति कर्मणि लोटं इ। यकि रिङर्द्देशो हलि पांग्र च सामान्यापि ष्टस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री
२६
26

रिउक्त्याख्यसंयोगादित्वेन विप्रणविहितोऽयं लो वाधकः स्यादिति संहर्यत इत्यनिष्टरूपा
पत्तिः स्यादिति भावः । इष्यत एवेति । निककारसंनिधौ इकारस्य संयोगत्वात्संयोगान्तस्ये
ति च वकु श्री हिः पदं स्यान्यपदापतिः । तेषां चालोऽन्त्य व रिमाष्वकाऽत्तस्य इकारादेर्लोपः स्यादि
ति । शङ्कावतेति । उत्कलितवता कारककारसकारे सतीन चेत्तयोः संघावयोः सकारक
कारावितिकथमत्र प्राप्तिः । न चाधंतवम्त्वेनादित्वम् सेकसंज्ञापके त्रादिश्शाद्रे नावय
ववचनः ववर्तित इप्रतिवर्तन्तरस्या वृ पवत्वा संभवात् किन्तुपवस्था वचनः ननुश्वापम
र्यन्तलिपरतो यः संयोगस्तस्मात्पूर्वयोः सकारककारयोर्लोपो भवतीति नात्र प्राप्तिरिति
चेत्तानासंयोगाद्योरित्यत्र संयोगपोराद्योः संयोगाद्योरिति न वपवछही समासः प्रत्येक
संज्ञापदे सकारककारयोः संयोगावयवत्वाभावात् समीपवाचित्वेऽपि षष्ठीसमास
स्य कर्मधारयार्थार्थ विशेषार्थः ततः स्वपदार्थप्रधानत्वात्संभवति सामानाधिकरण्ये वै
यधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्रिवारस्य यत्याधिकरण्यमायेन लाघवाच्च संयोगो चतौ
आद्यौ च संयोगाद्यौ तयोरिति कर्मधारय एवाश्रीयते । एवं च उत्कलितकारपरतः ककारी

राम
२६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रसकारौ प्रत्येकसंज्ञापद्दे संयोगौ संतौ आयेद्दिकावादीभवतइतिलोपः स्यादेवेतिगुरु
मेतत्ता[illegible]यायेद्दिकादित्वे आद्यग्रहणमनर्थकं तत्स्यसर्वत्रभावादितिवाच्यं । विपासि सादौ
ऽन्तलोपाभावार्थं तस्य विचित्रि । तिनचतत्र संयोगान्तलोपेन भाव्यं । अर्कं पततेः प्रत्ययः अर्कः
इत्यत्र माभूत् । । तस्स्पेति नियमात् तत्र संयोगान्तलोपो न प्रवर्तते । नचास्मादेव नियमा
दनवकाशादादिग्रहणमवित्यत्रेन प्राप्नोति न स्कोगि सादौ सावकाशत्वात् तेन नञ्च्यार्क
इत्यादावेवस्यात[illegible]ति । संयोगआद्यवयवे स्पर्शपकस्पादि संयोगस्य आद्यभूतत्वा
त्साधिका । । । संयोगाद्वादेयस्पेति । । न तुष्टत्वावभेदैकत्वसंख्यावगमात्क एष मुपसर्जनार्थ
एवद्वित्वावगतिरिति चेत् तत्र नव इति । संयोगाद्दिस्तु कैवसंयोगस्स रेयः आकार इत्त इतस्यांग
स्पेत्वं स्यादित्स्पर्शलाभे आद्यग्रहणं द्विवचनांते नक्रिया हलाभावार्थं विशायते । नवांगस्पस पमा
वयवसंयोगस्य ग्रहणमाद्यग्रहणं त्वरिति इतरेत्वाभावायेति वाच्यं । यस्मात् दर्धधात्के एत्वं त
त्रवरहिक्त तेरार्धधात्के आतो लोपइति लोपविधानात्र संयोगात्पर आकार इत्त
भवति । भाविवेदृद्दिभ्यास्याधारक्किवेतभ्यम्राशीर्लिङ्ये त्वाभावायाद्यग्रहणायस्मात्स्पादि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री
२७
27

चसी प्रङ्तास्सिषु भावकर्मणो रित्य तउपदेशा इत्यनुवृत्तेरोचार द्विवंतानां चोपदेशाभावादत्वा
प्राप्तिरिति वक्तव्यतन्त्वे वं यणी नीयं प्र सेकं संचा ... पोस पोगः संयोगो वादिरह्यति संदेहे स तिव्या
ख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेर्द्विवचनांते न व्याख्यास्यामीति भाष्यकार्यः । अवश्यं चैतद्देवं विज्ञेयं । कथ
मन्यथा द्विरुक्तिरिति रित्यस्मान्नाकिं द्विवचनांतेन विग्रहलाभार्थ्यं किं वा बहुवचनांते नेति संदेहे द्विव
चनांतेनैव वृत्तिर्निर्णयः प्रागुक्त परिभाषा निवेधन एवेति प्रागेव तद्व्रतोऽरिति न्यायेन साप्रवर्त्तमानां किं
मतिनिर्वर्धिनेतिर कृ । यच यदि द्वयोः संयोगयोर्न मुख्यमादित्वं तथापि समासावगतद्वित्वनिर्वाहा
या स्थित्वादित्वहवरितश्चादिशब्देन ग्रहीष्यत इति भावः । संयोगावंता यस्येति । अत्रापि पूर्वव्याख्या
नमेव द्विवचनांत विग्रहे प्रमाणं यदा । संयोगस्य लोपवत्त्वबं संयोगेन पदस्य विशेषणात् तदंतविधी
लब्धेऽर्थं तद्ग्रहणमाश्रिजसंख्यामेव संयोगोपक्यागलेप्येत सेव मर्य्य विज्ञायत इति । तदंत । संयो
गस्य स्तुस्त्येव द्वितीयापादे पात्राभ्यामाश्रितस्वे व्याप्ते इति न पदस्य विशेषणाद्विवति तार्थ्य
सिद्धेस्तथाप्यं न ग्रहणानर्थक्यात् । स्तुति द्वितीये लोपविधौ नेदं तत पात्रापि न उमेतदितिर्वंतानारा एम
सस्येति ज्ञापकादेव तत्सिद्धेरित्याकुः संयोगयोरादी इति । संयोगाद्योरिति षष्ठीसमास अत्रापीय २८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तदित्यर्थः। एवं च झलिपरे तेन संयोगादिग्रहणमर्थवत्। अन्यथा झलिपरकसकौ संयोगावेव दीप इत्येवं चे
ति व्यर्थं झलि सकोः संयोगादिविशेषणं स्यात्। तावता तेन पदान्तसंयोगयोः सकोर्विवर्तनाय संयोगग्रह
णमर्थवत्। तथापि पदान्ते यौ सकौ संयोगौ तौ हल्परौ कौ चेत्संभवितव्यौ वलोपेन संयोगान्तस्य लोप इ
ति अपवादत्वेन न सिध्यति अकृत्यतेः प्रत्ययः अर्कः इत्यत्र गित्यादौ तत्सकोरिति नियमस्य चरितार्थता
लोपः स्यादेवमर्थमादिग्रहणमिति चेत्। अनभिधानात् ककारान्तशब्दाभावात् हल्परौ चेद् दीप इति वृ
त्त्यादिग्रहणं स्यात्तत्र च झलं ताभ्यां गुणमतो पि संयोगो विद्यते झलिपरतो यः संयोगः पदान्ते चेति।
यतः संयोगाद्योः सकारककारयोः पदान्ते हल्परत्वसंभवात् तदर्थः। झलिपरतो यः संयोगः पदान्ते च
यः संयोगः तस्यादिः सपूर्वो वा सकारः ककारश्च तयोर्लोप इति। न चैवं शाकेत्यत्र लोपसंभवः। न
झलिपरे स्थितेऽपि नसंयोगादेः कस्य सस्य च लोपे प्राप्ते तावृत्तेति रूपापत्तिरिति चेत्। न। अत्र चः पर
स्य कस्य सस्य च वृद्धिकृतत्वात्। तस्य च संयोगादेः कादेः झलि परतो लोपे सकृत्कृते तस्य पुनः प्रवृत्तेरि
ष्टरूपासिद्धिः। न चैवं पूर्वं यस्य गुण्स्या न मे वस्यात्। न। लोपस्य नित्यत्वात् या वलीयस्त्वात् प्रागेव प्राप्तेः। तस्
तः समाधिर्न स्यात्। सो पि स्यात्। द्विर्वचनस्य परत्वात् प्रागेव प्राप्तेः। नवाभिसिद्धत्वं। पूर्वत्रासिद्धीय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री०
२८
28

मद्वित्वे इति निषेधात् तान्तवपरस्य द्वित्वस्य निषेधे न लोपेन बाधः स्यादिति वाच्यं । अन्तरंगत्वाद्द्वित्वस्यापवा
नित्यं द्वित्वमिति जरं तेः । तत्रानहि कृते लोपे द्वित्वप्राप्तौ कृते द्वित्वे कृते लोपः प्राप्तौ तीति लोप एव नित्यः । नचै
वं लोपमप्राशंकैत्वमेव परिहर्तव्यं नन्वेनैव मिताद्यपरिहारानुपपत्तेरिति वात् ल्लोपस्त्वात्द्वित्वं तिवाच्यं । द्वित्व
स्य विकल्पितत्वे न द्वित्वाभावपक्षे लोपस्यानिवारणात् । एवं च राजा यते निरूपापपत्तिदोषस्तत्र च स्य
एवेति चेन्न । अनुप्रत्येकसंज्ञायहेतुनावयवषष्ठीसंभवति तिसमीपसप्तमी विभावार्थिके वक्राश्रीयतेन
त्र च नातिप्रसंग इति । न च कर्मधारये चलोपस्त्वं निषेधाधिकरणान्यायादिति वाच्यं । दुर्बलस्यापि प
ष्ठीसमासस्य लक्षणसिद्ध तु गुणानातवाश्रयणात् । यदा द्विवचनान्त विग्रहे च परिभाषैव प्रमाणं । तत्रासं
योगयोरिति भाष्यं नोपसर्जने द्वित्वप्रतिपादनपरं । किं तु संयोगेऽर्थमत्वात् समीपयोरपि द्वित्वं प्रतिपा
दयति तस्मिन्निति केयटोक्तिविरोधात् संयोगद्वित्वे न सत्त्वेहतयोर्हलोरपि द्वित्वात् संयोगयोरिति द्विव
चनोक्तिरिति स्त्वोक्तिविरोधश्च स्यात् । पातं संयोगस्य चासौ संयोगश्चेति विग्रहीतव्यः । संयो
गादेश्च तेन तत्रापि द्विवचनान्तेन बहुव्रीहिसमासिकस्य मिथ्यानन्तं न निर्वीर्यमित्याह । संयोगावादी राम०
पस्येति परिभाषाश्रयणमेवात्र प्रमाणं न च संयोगादान्त इत्येव संयोगान्तस्य लोप आकारस्त्वं त्ता २८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ग्रामो नत्वमिति सिद्धं आदिग्रहणं किंत्वसंयोगो आपरगार्ग्यमिति वाक्यसंयोगादित्युक्ते वृद्धि
नीयाद्देयादिवदिति गार्ग्यादिसिद्धेरादिग्रहणं वैयर्थ्यमस्य दुरुद्धरत्वात् प्रत्येकं संज्ञा यदुक्ते दोषं
विरा कृत्स्नेदानीं हलस्त्वेकशेषाभावगते साहित्यस्य विवक्षितत्वाद् वसानतः समुदायस्यैव संज्ञा संभ
वति। न प्रत्येकमिति दृष्टं। ति कथं च कृत्वेति। आदेजिति वदिहापि उद्देश्य विशेषणतया तस्या वि
वक्षितत्वाद् विश्रुत्त्वरमाह। प्रत्येकमिति। नतु गमीः त्रातमिति समुदायस्य हस्तेसति प्रत्येकपरिस
माप्तिः कथमित्याह। नानुवृत्तेति। आदैजित्यादौ समुदाये कार्यान्वयासंभवात् प्रत्येकमेव पर्यवसा
नमित्याह। आवृत्तेति। तत्र हि संयुक्तं तेनैव वर्णा यस्मिन्निति संयोगः इत्यन्वर्थसंज्ञायाः श्रूयमाण
त्वमनतनेरंतर्यस्य संज्ञित्वं तु प्रवेशात् प्रत्येकपदे यो पलक्षणत्वप्रसंगाद् वसानतः समुदायस्यै
व संज्ञा संभवो न प्रत्येकमिति विनापि सहग्रहणं सिध्यतीत्याह। इहापीति। यद्यप्यान्वर्थ्यसं
ज्ञावशेन विनापि सहोक्तिं समुदायः संज्ञीति वचनेन तत्सूत्रवार्तिकभाष्यात् तदासंस्पृष्टतयो
पेक्ष्यमिति केचित्। तन्नात्ती वस्य वीयः। नत्वेहृदि संस्पृष्टता यैवोपेक्ष्यामर्हतीति न्यासस्ति सर्वना।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री
२९
29

मानीत्यत्र संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधार्थं कपानि कस्मात्पारंभाय नेः किं चैवं ज्ञापकोऽभा
वनं ज्ञापितं स्यात् अदूरभवा गृहनल्वा तद्धितयस्तिदिं इति तलितेकवचनांते नैवोद्देश्य निर्देशो
प्रत्येकं संज्ञासिद्धावपि बहुवचनेनैतन्निर्देशस्य साहित्य विवक्षा ज्ञापनार्थत्वात् तस्य हेत्वनुक्तावपि
प्रत्येकं संज्ञानात्मानमासाद्यपतिषप्याशान्तमिति सुत्येकमगतमेकत्वमावाधीतिगणादित्ति गोला
कर्मिगतमपि एकशेषावगतेपि साहित्यविवक्षितमिति समुदायैवाकापरिसमाप्तिः स्वयेहाप्रीतिवा
र्तिकं निष्फलमिति नात्पर्यमित्यपाकृः। दृष्योर्द्वयोरित्यत्रावधारणं ज्ञेयं। अविशेषेणैतावद्भूता
मातं तत्र्यमित्यर्थः पक्षमहद्धोरितिषद्धः गुणदाव्यादिद्धिः हृद्धौ टिचकुत्वमेवेति अविशेषपदं वकु
त्वपरं तेन बहूनामेवेत्यर्थः पद्याप यावेत्यत्र समुदायैका चोद्धिः त्वं नावयवैकार्थांश्च द्वन्द्वं तब बहू
नां सन्निधौ सेयं पदात् द्वयोरेवानं तर्यंतदाहृद्वयोरपि भवत्येव संज्ञाजातो बहुवचननिर्देशादि
तिद्भूपयोर्वा बहूनामेवेतिपदेहेदोषमाहास मुदायद्दतामङ्को नामास्ति तथोद्दलीतिनुमतस्य
संयोगादित्वात्तत्कारस्यमध्ययातात्को रितिसलोपो नेस्यादित्यर्थः। न च मरजरं मा सर्वा राम
कुमेबितव्यः मग्नहत्वपधालोपोपयायास्याता अन्य पाद्वयोर्द्वयोः संज्ञाभ्यपतोन सत्यापि सं २९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

योगादिलोपेतस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यादित्यस्वरसाद्दोषत्रयमाह। इहचेत्यादिना निर्ग्ली
यत इति। अत्र च संयोगो रेफादिसमुदायो नासावंगादिः पञ्चांगादिर्गीकीरादिसमुदायो ना
सौ संयोगः। वद्धूनां सन्निधौ वद्धूनामेव संज्ञाविधानात् तद्वयोः तस्याऽभावादित्यर्थः। संस्वरि
षीष्टेति॥ संपूर्वात् स्तुहायाहुः स्तुत्यादाशीर्लिङि आत्मनेपदे प्रथमैकवचनं। तत्र सम्मो मकार
मादाय संयोगसंज्ञाऽनतास्य च संयोगादित्वाभावादिटे न स्यादित्यर्थः। संस्वदीन इत्यत्रापि संयोगादित्वाभा
वात्कृत्येन स्यादित्याह। इहचेति। पूर्वं धातुस्तस्सर्गेणा युज्यत इत्याश्रित्योदाहृतौ अंगेन संयोगा
दि विशेषणविमर्शः अंगस्य संयोगादेरिति वृद्धय मालाकुलात्र परिहारसंभवादस्वरसादा
ह। इहचेगोमानकरोतीत्यत्र नकारस्य मध्यवर्तितया संयोगांतत्वाभावात् लोपाप्रसंगः। प
दान्तरसन्निधौ पदांतरसंस्कार इत्याहितस्पद्दोषोपलब्धः। नन्वपवदेन संयोगं विशेषयिष्या
मः। पदस्य संयोगांतस्येति वस्यमाणात्तादित्यस्वरसादाहा इहत्वनिलोन इति॥ अत्र च पूर्वं
धातुरूपसर्गेणायुज्यत इति योगांश इदानीमापपृष्ठमेवस्याय अपलिहं तत्र रूपत्ल मुम्भावयनि ह
लोरिति। इंद्रियतीति। स्कन्ध आत्मनः क्यच। समो धाञिति सह्लु चिक्यच्चिवेतीत्वं। इदि द्रुवि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री
३०
30

पतीति । इं स्त्रियेत्यस्मि छनीत्यस्य त्रार्थेधातोः कर्मत्वादिति सनितस्यचे टिक्यतो लोप इत्यल्लो
पे सत्यपङोरजादर्द्वितीयस्येति द्वीकारस्य द्वित्वे हलादिः शेषे ह्रस्व इति ह्रस्वत्वे च रूपं पात्र
त्र न दोदरौ च संयोगे तत्र द्रकारस्य संयोगादित्वान्न स्कोः संयोगाद्योरिति द्विर्वचनेन प्राप्तौ नी
त्यर्थः नंद्राः संयोगाः स्युः इत्यत्र अजादेर्द्वितीयस्येत्यतो जादिग्रहणमनुवर्त्तते तत्र च पूर्वे वा के
वच्यं तेन यत्र कृतमपि इहापि न ह्यावश्यमाद्रूपस्मामान्यान्नवंपंचमं ततपा विपरीत्या स्यते नाक र्म
धारयश्चायमञ्च्यु सावादिरिति तेनाभ्यासे: अवः परे नंद्रान् द्विरुच्यंते इंद्र इत्यादौ नकारस्य न
कारेण व्यवधानान्न निषेधः इति परिहरति । न वाच्यं धिर्दिरिति । अजा द्वितो विद्विर्विधिः
न द्राइति प्रतिषेध विधिरिति यावत् । किं गतमेतदिति । ज्ञातमेतस्मादित्यर्थः । अयो वाङ्किस
र्थः । अग्राग्रुन्ककवियहवेशाद्रूपमप्यवगतमित्याह । यद्दत्यादि । अर्थविद्यमानमित्ति । विवरदहित
पुव डुम्बुसमुदायाद्विर्वचनमिव वहूनामेव संयोग संज्ञा स्यात्र तद्द्वयोर्द्वयोः । अत्र तत्ये एम० ३०
कामित्ति । ये कामिति वक्तुं वचनमनियतानि प्रायाद्द्वयोर्धौ वांतरेति । अंतरा कश्चिद्विघातेन वे
ति यत्र द्वयोरिति पेजनाविघातेचेतिच द्दष्टांतः यथांतराकश्चिद्विघात इति द्वयोरेवं न वेसावि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्वयोरेकवसे योगवन्तद्गमावस्याप्यवत्सा थेनुरानीयतामिति वद्धिश्नेषावसायहेतुत्वाद्द्रुकुश्च द्वयोर्द्वयोः संज्ञा
मवतीति भावः। अत्र तरां तरेत्वा शुक्लः इति द्वितीयास्यादिति नु शंकां। संबंधमात्रे विवक्षायां षष्ठ्येव भवति द्वि
तीयाऽशुक्लः यह हत्वा धनेनावध्यावधिमन्नावरूपसंबंधविशेषविवक्षाप्रतियोगिसम्बंधविवक्षावा तत्रैव षो
च मां यां तत्वा ह हिः। अहिमेत तरेत्वां तरेत्वा शुक्लकारमिता ... विति पंचम्या नन्वेतरां तरेत्वा शुक्लो पंचम्या स्यात् तरां
तरेत्वात्रा द्वाभ्यां मामः द्विति यह हत्वां स्यादिति चेत ... तत्किम तरांतरेत्वा श्वा द्वाभ्यां द्वितीयापवा
माश्वावीति किं वासपूर्वा यः प्रथमाया विभाजन्येत द्वयं प्रथमानिर्दिष्टं तद्वेद्वितीयामोत्या दीर्घतेन ताव
प्रथमः परस्परसाहचर्येण अत्र तरां तरेत्वा श्वा द्वयो श्च यथोऽत्र हत्वा द्वयपाद्दिति श्वायात्मत्र वत्वा
प्राप्ने नापि द्वितीयः प्रथमोत्पन्नाव पिस पूर्वी याः प्रथमाया विभावे त्पन्नत्वव त्पिनविभायां विमानेना
पिस्यपिदि हरत्वात ना तस्मात्रताव द्वितीयापा अत्र तरां तरेत्वा श्वा द्वाभ्यां समभावा न पुक्तग्रहत्वां ना पिप
नो द्वितीयातस्मा तरांतरेत्वा श्वा द्वाभ्यामसमर्थनः संबंधमात्रप्रतिपादनाय अत्र तरांतरेत्वा शब्दयोः प
दत्वात नन्विमितिन द्वितीयायाः पद विधिनासमर्थपरिभाषोपस्थानात संबंधात्मकत्वो द्वे सा
मर्थ्यस्य युक्तत्वग्रहणमेतरेत्वापि संबंध मात्रस्यापि द्वित्वात्तस्मात संबंधविशेषप्रतिपादनाय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री०
३१
३१
युक्तेऽग्रहणात् । शिशिरायामन्होति अनु द्वयोः षष्ठ्यन्तयोः कस्थि द्विति षष्ठी निर्दिष्टा हित्वात् कथं तस्य यातिरिति ब
हुवचनेन प्रतिनिर्दिष्टः । अत्र केचित्तान द्वयोः षष्ठ्यन्तराकस्थि हत्येतदभिप्रायं यान्हेम वानितिमाष्ठः । कि
न्तु अविधमानान्तरे परेयामित्येतदभिप्रायं । स केवहलइति बहुत्वं विवक्षितमिति । अत्र वदंति
येषामिति बहुवचननिर्देशाद्बहूनामिति केचो द्वयोः । बहुत्वस्याविवक्षणात् । अन्यथा द्वयोः संयो
गसंज्ञाभावे शिक्षे साही गुरुसंज्ञाभावात् रोषम्हहलः स्य प्रत्ययोपस्यात् । तस्माद्द्वयोर्द्वेवान्तरेति षष्ठी
निर्देशात् केवलयोरवधित्वेन विवक्षितं किन्तु अन्यसहितयोः न तथाहहते न तरसहितयो द्वयोरन्तरेण
यदा न भवति तदा बहवो नंतरा इति तेषामेव प्राप्नोति । यदा द्वे बहूनां मध्ये भिन्नजातीयो चूभव
ति तदा मा भूत्तदभावे तु अब भिति यामेव बहूनां संज्ञा पास सद्व्यद्विर्वचनवदिति स्पर्धः । समुदायव
न्तिनां च हलां बहुत्वा घान्हीति बहुवचनोपपत्तिः । यन्तु बहूनामेव प्राप्नोति । अत्र सकृदर्हि बहूना
मिति बहुवचनं द्वय संदेशा याठि जस्य बहुवचनस्याविवक्षाकारणाभावात् । अत्र एवा वक्षो वेलो राम
तिर्यथस्य द्वयोरपि संज्ञा विधयतामयणान्तेति । तन्मंदं । अविधमानान्तरा येषामिति सत्रा वि ३१
वक्षायाठकत्वा केचानतव बहूनामेवेत्युक्तं तर्हि त्रुभयमध्य याठि तेयेनसंदेशा तास्यात् । यच्च यान्हि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भवानित्युभयमप्यपठितेनतत्रषष्ठीपञ्चमः येनविवक्षाभवेत्। नचषष्ठ्याप्रतीतिनिमित्तषष्ठीकिंतयेष्य
मित्याशङ्क्याह। नचैतावतातत्रपाठषष्ठीपदेनवेवाभिस्सनेनचपूर्वोक्तप्रतिर्देकपार्थ्यकिंवलमुक्तौ
तेनादितिनकिञ्चिदेतत् अत्रास्तवइति। मन्त्रदृशाद्येमसेर्नुमभिलाद्दंस्यावपरःस्मान्नोनिर्दिष्टाभिति
नलोपोनस्यादनुपधात्वादिति मस्जेरन्त्यात्पूर्वोनुषंगोनकारोवाच्यः संयोगादिलोपस्य
सिद्ध्यधात्वेनतस्यापिलोपःस्यादिति वार्त्तिकव्याख्यानमित्यर्थइतिचेत्। अत्र मस्जेरन्त्यात्पूर्वो
मित्यनुमवक्तव्यः किंप्रयोजनं अनुषंगलोपार्थं संयोगादिलोपार्थं चेति तत्राद्यमनुषंगलोपार्थमुदाहरणं
वक्तव्यं अन्येसामन्यैः परेत्वभिसन्ति अनुपधात्वात् नस्य इति नलोपोनस्यात्तावत्तेषु संयोगादिलोपेन
स्याप्रसिद्धत्वादनुपधात्वमेवनकारस्यतदवस्थमिमं... वदन्ति नकारान्तकारस्य वंकितस्यतुमोऽन्त्या
त्पूर्वत्वेयोपधात्वस्यस्पष्टत्वात नकारत्वेसतिनस्यसकारलोपस्यासिद्धत्वादनुपधात्वं।
तत्रान्त्रसंयोगादित्वेनसलोपस्यैवाभावात् नवद्वयोः संयोगत्वविवक्षायाससस्यसंयोगादित्व
मितिवाच्यं। वक्तृनामेवसंयोगत्वेनप्रक्रमाद्वार्त्तिकारंभस्यतत्रैवसाफल्यात् इतिचेत्। अत्रोच्यते। व
क्तृणांसमवायेवक्तृनामेवसंयोगत्वेनप्रक्रमाद्वार्त्तिकारंभस्यतत्रैवसाफल्यात्इतिचेत्। अत्रोच्यते

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

भी॰
३२
32

[redacted] ह्न्नोस्समवायेवह्नुनामेवनलड्द्वयोर्द्वयोः द्वयोस्त्कसमवायेद्वयोरवीतिसमुदितसमुदायपदे
स्रोपक्रमात्तत्रस्तितिउमितस्यांत्वाथ्यरत्वेस्नुपधात्वादनुषंगलोपो नस्यात्तवह्नु नोस्समाजेवह्नुना
मेवेतिनियमप्रवृत्तौ संयोगादिलोपश्चनस्यादस्तित्तेउमिमस्तेः संयोगादिलोपेततोनुमिउपधाभूततउ
म्लोपोभविष्यतीत्याशंकायामिदमुक्तंरत्तेपीतिनदाश्यातात्तन वैतावृतासंयोगत्वेवैवहिकेनवोपक्र
मविरोधः मित्वनुमसंयोगादिलोपयोर्दत्वेकनिमित्तत्वाघ्नगपत्वात् मोलोपस्यासिद्धत्वेन तस्याउपधा
त्वात्नवनुमप्राप्नुपक्रमपूर्वस्यसंयोगादित्वाभावेनलोपाभावइतिह्नतेपीसंस्तेगतः।उओपक्रमे
पितस्यायावदनर्हत्तिमस्तेदैवसंयोगादित्वेनलोपस्यनिः प्रतिपदस्यात् लोपोन्तरं निवृत्त्रैवनुमिलोप
स्यासिद्धत्वेनानुपधात्वेनानुषंगलोपो नस्यादेवेतिसमूह्नको। ननुनिर्मलेयत्वात्तस्य स्वरिपवीष्टसंत्वयते
त्रिर्लीनइत्यत्वेदगुणत्तिष्टानत्वातिनस्पृरित्यस्वरसादाहभ्रश्यवेतिनन्वत्रप्राग्नकाविशेषा
त्रपत्तौ द्वयोरपिवह्नुनामपठीत्यसंगतंत्वावयघविरोधयदस्माभिस्त्वेवविचारस्तत्रकथ्य ण्प॰
मप्यवेतिपक्षान्तरमित्तियेनानात्रपदेवद्रुघनेनरेषुद्वयोर्द्वयोर्भविततिवह्नुनामपठीत्यविशेषा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्थत्वात् । कार्यार्थत्वात्संयोगसंज्ञायाः बहुषु कार्याभावात् तद्योरपि भवति न चात्र द्विर्वचनं प्राप्तः द्वि
र्वचने हि समुदायावयवैकार्थ्यात्संयोगपक्षे तु समुदायं नैव प्रसक्ताशङ्का यथा च समुदाये द्विहल्के अवयवा
अपि द्विहल्का भवन्ति नैवमत्र समुदाये प्रवृत्तया संज्ञया अवयवानां तत्कार्यसिद्धिः अत्र केचित् । एवं व्या
ख्याने तदा अत्र यालोपो भविष्यतीति भाष्यं किंविषयमिति विचारणीयं ननु संयोगादिलोपविष
ये बहूनां संनिधौ बहूनामेव संयोगसंज्ञेति तस्मिन्पक्षे अग्रां अग्रीः यथा लोपमत्रे दीर्घोत्पत्तिर्वर्द्धइति परि
हृतं हल्ग्रहणेन तावत्संयोगान्तलोपविषये तद्व्याप्तस्य तत्वात्तदित्यादिना तदविचारितरमणीयं यतस्तथा
हि पूर्वाचार्यविहितशेषपरसूत्रमयतो संयोगादिलोपं पार्ष्णि वार्ष्णिकमात्रपरतया सिद्धान्तीमेतादृशी विशेष
परसूत्रपरत्वेन तल्लोपार्थमसंज्ञोरिस्म नास्य परीयानिति लाघवं संपद्यत इत्यपि संधायोक्तं तदा
अत्र यालोपो भविष्यतीति तत्र द्वयोरपि संज्ञीकारात् संयोगादिलोपविषयमेव न च बहूनां सं
निधाविति परिहारस्य विरोधः तत्पूर्वोक्तविशेषपरत्वे वार्ष्णिक अपलोपपरिहारे गौरवं किंप
रत्वात्तावतैवं भाव्यं । द्वयोः संयोगसंज्ञायामपि स संयोगादिलोपे कृते तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री
३३
33

ता। अप्रयतत्वं धर्मस्येति साध्वी येनात्राहितगौरवं न स्वस्थ्यं। अप्रयत्नार्तिकानामप्रयत्नोपि न लोये कर्त्तव्यः। कि
कृतं स्यात्तापकाम्प्रयत्नेन परिहारस्ताहितत्वाप्रयत्नमेव गौरवं। अप्रयमात्रालाघवमनुरसकाद्विका
नाप्रयत्नेन गौरवाभावस्तर्हि तापकाम्प्रयत्नोद्धारकत्वस्य नापां मात्रागौरवं स्यात् तदवस्थं त्वा। नप्रयुतापर्या
न्यथानुपपत्त्यास्त्री तोपपादकः शब्दपूर्वकत्वं तेन त्वर्थमात्रे शब्दीहीति त्वाख्याता। अप्रथकिल्पनेपि प्र
तिपत्तिगौरवं न तदवस्थं तत्त्वा तावत्कृतामेवेति वेदरतः सार्वधीयानन चैकाद्युद्दिश्य तत्प्रयानवाताः
यत्राव्यपदेश्यं तत्कार्यमनन्यथासिद्धे तत्प्रयोजनं तत्त्वांस्वयं वेदापिसंज्ञाप्रवर्त्ततोमङ्गौ ठवा
द्भिकेनसंज्ञाकार्यस्यान्यथासिद्धत्वाद्वार्तिकोपसंहितन्याये नसमुदायस्यैव संज्ञेति। कृताऽप्र
तएववास्वरसाद्धा हायदस्तुत्वानरतिनानुवृत्तनामेव संज्ञायां परिहारेस्याप्रत्ययस्यमस्तीरत्वा
दित्यनेनेतरंवतुसु चिन्तनीवाक्य थमप्यवेतस्यानेनतरस्याक्रियितिवेत॥ना॥ अस्यपूर्वापरीभावेनैकैकां ष्प०
शेसमाधानव्याजेन स्वाभिमतमपहृत्सूचनात् अप्रथवेतस्यचसंदेशापतितत्वात्स्तनाभिप्रेतत्वा ३३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तदिति भावः। एतेन पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति निरस्तं। तत्सर्वं इत्यत्र तत्तरमिदं। एतद्यमित्यना
देयाघ्याप्त्यतिव्याप्तिः। अंगेन संयोगादिभिर्निमित्तादघटे संयोगादिनाप्यविशेषात् ततदंगे कार्यसंयोग
स्यतदविशेषणत्वात्कार्यीभिर्नावयवः संयोगत्वेनत्वकार्यीयसंयोगसंज्ञामपुत्रीतेत्यतः। अव
यवस्य संयोगत्वेन कार्यीत्वयदर्शिपिहस्तमंगेन संयोगादिमित्यतोऽङ्ग संस्पयवयवसहीसं
योगादेरिति चकर्मधारयात्स्यचमीयघप्याकारः साहाकार्यीतिपापिकार्यप्रसाक्तत्वा
त्संयोगः कार्यीतिप्रसक्तनैव कुं। अंगविशेषणत्वेनकार्यीविशेषणत्वविशेषणत्वात्कार्यीप्रसा
सक्तत्वमपि नालीति भावः। अंगेनसंयोगादेः यदेनसंयोगांतस्पर्धानतासंयोगादिविशेषणत्व
त्रिर्लेपादित्यादि पुष्ट्रिषुसन्निहिते घपिसंत्तावर्तमानाग्लेपान्तरोमा न्कुरोति ग्लानइत्याघस्य
त्रिछिद्रादि संयोगप्रयुक्तकार्यदर्शनाद्दृढोरवकार्यैरमा भवतीकार्यीयत्वात्स्व संज्ञापात्रे
गाघवयवसंयोगातेषु तेषु लक्षणेषाक्षितेत्वात्त्रिषु चतस्मान्नाडुष्मत्रशिष्टहस्तादिसंयोग
स्तत्कार्यप्रतिबंधुं नार्हतीत्यर्थ इत्यारवंडलार्थः। नवपदार्थानतरत्वेकोविशेषइतिवाच्यं। अत्रेहिस

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री०
२४
३५

शुद्धायेप्रवर्त्तमानाऽऽनुपूर्व्यकमनायाधिकनामसमुदायेविनिपर्यवस्यतीतिपक्षांतरेऽनयोः स्थानेत्वमेतेवप्र
वर्त्तमानानाकार्यापपपत्तेः। अनेनतु पाठक्रमावाधापपद्यते इतिभाष्यमनयव्याख्या च हल्तो नप्रा
प्नोतीत्यत्रेतिहाल्होपस्माद्येपस्मादंगेनसंयोगाद्विशेष्यते। अंगावयवः संयोगोगृह्यतइत्यर्थः।
नघ्नाववरूषुहलघुवहूनामेवसंयोगसंज्ञाचेनयः संयोगोनासावंगावयवोयश्चांगावयवोना
सौसंयोगः तस्मादंत्वनजाप्नोतीतियदप्युच्यते तदप्यसत्। यतोऽविशेषणात्संयोगसंज्ञाः विज्ञास्यत
इतिवाक्यशेषः। एवंसर्वत्रेतितदतीवस्पष्टीयः। तथाहि दोषाभिधानसमयेतुकस्यांगेनसंयोगा
द्विशिष्यादेरनुवादांगीकाराभिधानात्त्वरस्ततोनुवादसमासस्यार्थत्वेनचप्रतीयमानेस्येतिकरणस्य
नप्राप्नोतीत्यत्रवर्त्तमानस्यहेतुत्वस्यार्थत्वांगीकाराद्विशेषणविशेष्यभावप्रकारप्रदर्शनार्थस्ये
तिकरणस्योपादानेनस्यानुवादसमासार्थत्वस्यापृथ्वीकारात्किंचायतोविशेषणसंयोगसंज्ञा
विज्ञास्यतइत्यस्याहारभ्युपगमापरिहाराभिधानात्सिद्धेति। अपरिहारअंगेनसंयोगोविशेष्यतेतिसं
योगशब्दस्याप्यवयवेवर्त्ततिद्विवचनांतस्य चसंयोगशब्देनसमासः। नतत्र्यंगावयवौपोसंयो
गोसंयोगावयवावित्तियावताअभ्याहृतयस्याकारस्यतदंतस्येत्वंभवतीतिविज्ञायमानेस्निग्धेषा

एम
२४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हृतेऽतद्दृष्टत्वात्‌। संयोगशब्दस्य तद्वत् पर्वेवसिर्ले हलामाद्विवचनात्‌ तस्य वस समासाश्रयत्वामित्य
कुः। अव्यवहिते च अनंतरशब्दस्य वृत्तेः संज्ञाविधयनिर्देशार्थमनंतरग्रहणं। यत्रानंतरव्यवहारस्त
त्रैव संज्ञा एकस्मिंश्च नानंतरव्यवहारः तत्र संज्ञा एकस्मिंश्च नानंतरव्यवहारः इति मत्वादेशापृ
ति। सवैरिति। पश्चीति। ह्रूयोद्दा हरत्वाय न स्यादिति। समित्यत्र हलइत्यकारवसहितयोर्म
यः संज्ञा सकारमकारयोः स्यादेवातत्र श्चत्वं को रितिसलोपः स्यादित्यर्थः। नन्वचा सहसं
योगसंज्ञायामपि न दोषः इति चेन्न। असोऽदुप्राप्त्यावचां सह सकारस्य संयोगसंज्ञायां
सलोपः स्यात्‌। एकप्रतिषेधार्थमिति। न ग्यघे केकस्य हलः संयोगसंज्ञा सर्वत्र देशो पूर्वतो हि
हलादेः शिष्येव वाच्यं स्यात्‌। किंच एकपा हल्संज्ञया सिद्धो संयोगसंज्ञाविधानसामर्थ्या
न्निरंतरहल्ग्रहणे सिद्धे पुनरनंतरग्रहणं सामर्थ्याद्यदनंतरमेव न कथंचिदंतरितं ति
प्येवमर्थमनंतरग्रहणं स्यात्‌। तान दएकहल्प्रतिषेधार्थमिति चेत्‌। अत्र प्रतिभाति॥
नन्वदुक्तौ विशेषः संज्ञाविधानसामर्थ्यात्‌ लभ्यते। तथा हि। हल्संज्ञयैव सिद्धे यत्संज्ञा
करणं तद्धि लहलां प्रतिपत्त्यर्थं तत्र सर्वनाम न उस काश्रयेत् हलएवयोर्हलांतदेर्थ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

२

श्री २४०
३५
35

मेवस्यात्तथाचग्लेयादित्यादिषुनस्यात्। ततस्मात्स्मृत्यभ्यनंतरग्रहणमेकहल्प्रतिषेधार्थमिति। इ
येषेति। इष्वइच्छायांलिटिपूर्वेणाल्लोपवत्। णलः द्विर्वचनं। हलादिःशेषः। ह्रस्वः। अभ्यासस्या
सवर्णेइतीयङ्। उवोषेति। अस्मिन्संग्रहे वाशिते अनोषविदेतिविकल्पितेनामामाध्यान्त्रा मुम
स्कृतेस्मस्यान्नेतरेसमाप्नुदिति। प्रोषोदृष्टवांगनत्त्वेवंगहमद्विवचनमनर्थकंस्यादितिचेत्तत्न।
इत्तोलिटिपिपितोलितिश्रोषेनवदितित्वयपदेशिवद्भावादस्तीजादित्वेनत्राम्नमाभूदिति
गुरुमद्धवनेस्यात्तानवरुद्धा पादेशाद्विर्वचनात्पासस्येयङि कृतेगुरुमदिजादीतिस्यादाम
तिवाच्यंलिटिधातुसन्निपातेसपन्नस्यगुरुमदिजादित्वंस्यलिटिधातुसन्निपातविघातेस
त्यनिमित्तत्वादितिभावः। लोकेविजातीयस्यैवव्यवधायकत्वदर्शनादिहानतराड्सोतावतो
व्यवधिमम्मार्थमतीतेर्नवकश्रमस्वरे इत्यत्राहा। नचेति। विजातीयस्यैवव्यवधायकंकुत्र विदितमितिएतत्तिकथमितिप्रश्नान्तगुरुलोतेरवामजानितप्रतीतिरमानयानिताएवंही
तिकुलेगहमित्यर्थः। तत्रयथापिब्राह्मणाकुलमध्येतयोर्व्यवधायकत्वध्यापिमिन्नजाती
यमव्यवधायकमितियदुक्तंतदनेननिवर्तितमित्याह। तदेसगताविजातीयोव्यवधेवीतिकमा राम:
२५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अकारप्रयामनुक्तेः। तथाच यच्चतिपनसमित्यत्र विजातीयव्यवधिर्दर्शितइतिकेचित्। तदेतन्न
गान्हलस्मनुदृगविरुद्धतिमनुहरतिपतोनेनतदइलुत्वैवस्वरव्यवहितेन अप्रामोतीतिखण्डनं तदहितवच
नमारम्भमात्तो वार्तिक[redacted]कारः स्पष्टमेव विजातीयस्याव्यवधायकत्वमाह। अनेनतदविमोऽग्रामा
विसुच्यतेतेनयोऽश्वेवान्तरानयच्छ्रयवं भाष्यमेवेतीतिव्यवहितेप्यनेनतदेशादेस्यवृत्तिर्दर्शीयता। मा
अकारेणापि विजातीयस्याव्यवधायकत्वे स्पष्टमेवाभिहितं। तावद्यच्चतिपनसमित्यादिहितदप्य
संगतं। नत्वेतावता विजातीयव्यवधिर्दर्शितवानुपूर्वं कित्स्वरैहितस्यप्रयोजनमप्रदर्शनव्याजेन
विजातीयस्याव्यवधानमेवाभिप्रेयायायादि विजातीयव्यवधिरवाऽभिप्रेतस्याद्धित अनेनतद
हलइलुत्वैवयच्चतिपनसमित्यादाववनतिप्रसंगेसितद्वि स्वरैहितस्यप्रयोजनकथनमपार्थ
कस्मात्तानवव्यवहितानानामामन्दिदितिभाष्यवेचनांसगतिः। विशेषेणाव्यवहितान्व्यवहिताः प
वीयसीमनाय त्रेह लो द्विव्रियम्तपक्षेणामामन्दिदिति भाष्यवतत्साप्यातानवनन्वेसोऽपि
व्यवहितानानामित्यापसंगतिः॥ अनेनतदेशादेस्याव्यवहितवाचित्वमंगीकृतस्यव्यवहितेशादेस
वयव्याख्यानापर्वमंगीकृत्याहेयेयव्योपवर्णितेनव्यवहितशब्दार्थमंगीकृत्यव्यवहितेप्यनेन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री ५५
३६
36

यनेनरशब्दोद्देश्यतद्दत्या घृत्तरं ग्रथ्यावृत्तारद्दत्पलमतिप्रसक्तानुप्रसक्तेति । इदं द्वयं वधेयं । तत्र सजा
तीयं व्यवधापकं भवति यत्र विशेषेणो वयम्शोतरैयथा किमनंतरं चैत्रमैत्रयोर्मध्ये इति प्रश्ने यज्ञद
त्तेगंगदत्तयोरंतरे इत्युत्तरं यत्रोऽन्यनेनांतरेण तेब्राह्मणकुलेइति सामान्येनप्रश्नः तत्र वृषलकुलमि
तिविजातीयमेवोत्तरं भवति । तत्र च विजातीयस्यैव व्यवधापकत्वेन सजातीयस्येति । पूर्वं च यद्यपि
ब्राह्मणकुलमपितयोर्व्यवधापकं तथापि विभिन्नजातीयमव्यवधापकमिति चेदुक्तं तदनेनप्राव
र्तितइतिवचनमनादेयमिति संक्षेपः । कथं तर्हि विजातीयं वृषलकुलं ब्राह्मणकुलयोर्व्यवधापकं
स्यान्नत्वद्यादि ग्राममपीतिनैयसामितिहच्यति । किं पुनरिति ग्रामशब्दस्य शालामनुष्यस्य
ढिलससीमकवाटपरिच्छेदसारल्पकादिलक्षणानेकार्थे तत्र सारल्पकादिवृत्तित्वेनव्य
हिताभावेनव्यवधापकत्वमित्याह । सर्वत्रैवहीति । नदीपर्वतादेश्चान्तरितत्वे न तत्त्वेनाव्यवधापक
त्वाद्विभावः । अविदिताशयः पृच्छतीति कथमिति । आशयमुद्घाटयति । ग्रामशब्दोयमिति अ ए.भा०
स्यैवेति । यः शालासमुदायेवर्त्तते सोस्तीसर्पः ॥ अथयथावृत्तेन किं प्रोक्तं क्रियापादः केत्री ३६
शालासमुदाये ग्रामशब्दस्य प्रसिद्धेरस्तीसर्पोदवाटपरिच्छेदेवेति । शालासमुदायपरकृणायय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सर्वतोमार्गप्रतिरोधकं यत्त्वरितः क्षिप्यते॥

तर्हि तो वा छिन्नं वरिहिंप्यतेतद् इत्यर्थः॥ न च ग्रामशब्दे बहुर्थ इत्युपक्रमे एकत्वं ग्रामशब्दस्य प्र
तीयते तेन घः सारल्यक इत्युपसंहारे भेदः प्रतीयत इति विरोध इति वेत्त नानामर्थापद्यानेकार्थ
त्वमिति मन्यमानान् प्रत्यर्थभेदानुबन्धभेदमि छति तत्र ग्रामशब्दो यद्बहुर्थ [illegible] इति माध्यमग्रा ३३
मशब्दत्वाद्यवच्छिन्नैस्तामान्यतिरिक्तैः कल्पामिप्रायमिति केचित्॥ सामान्यमप्यशक्तिभेदकल्पनाप्रसं
गभयेनार्थभेदे पि ग्रामशब्दे का विरुद्धधर्मयोगकल्पने अकर्तृत्वेन किं तो न ग्रामशब्दे कं विहितं
नेत्रानेकशक्तियोगः शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदावश्यंभावात्॥ न च घ्या पद्यानेकार्थत्व
मिति न्यायविरोधः॥ अत्र हि शब्दवेदस्योच्चारिता तात्पर्यात्र पदे प्रसमिद्धानं व्यक्ति वि
षयनेजात्यमपि व्याप्त्या शक्तिविषयत्वे बाधकाभावात्॥ न घः सारल्यक इति च भाष्यं शक्तिभे
दानुपचरितमेदाश्रयपरितन्येष्टकशब्दत्वे पूर्व शक्तियोग इति मतेऽनेतस्य कुतः घः सारल्य
क इति भाष्यस्य कथंचिदप्यसंगतेः स्वरूपस्य शक्तेर्वाभेदाभावात् किंचावयवे एकशक्तियो
गेऽप्यनेकशक्यतावच्छेदकतद्भेदमेद इति व्याहतम्॥ एकशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैकार्थत्वनि
यमात् नान्यथानानाशक्यतावच्छेदके तद्घैकशक्तियोग इति व्याहतम्॥ ताशक्यतावच्छेदकभेदेश
क्तिभेदावश्यंभावात्॥ अत एव घ्याघ्रादित्वादिनाम् एकशक्तियोगेनानार्थता स्यात्॥ तानु
ग्रामशब्दस्यानेकार्थत्वे ग्रामेनाथपतिमत्रे कथमर्थविशेषावसाय इति चेत् न तात्पर्यविदे प्रायपं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री २४२ ने प्रतिपादनेनात्सर्वाग्रामशब्दस्य वाठ परिह्रेयवत्वेस्तत्तस्मिन्नस्यीपमधीयत एव॥ ॥मुखनासिका॥ कि
२७ म्बिदमिति। ननु किमर्थो ऽपपत्तिरूतपाव्दा ऽपपत्तिर्वा। नवो ऽपमपमप्यास्ति मुखवचेनासिकायेति द्वंद्वनि
37 र्देशात्ता। सत्ता। पचत्रद्वंद्वः स्यात्। तानहि प्राण्यंगत्वादेकवद्भावस्यात्। तेनअस समुपुंसकमिति
नपुंसकत्वे ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वेव मुखनासिकवचेन इति प्राप्नोति। अवचनमि
ति न जस समासाश्रयतो मुखनासिकाप्याम्तद्यार्थमात्तास्यानुनासिकसंज्ञालक्षणार्थ
संगतिरतो दैर्घमलाक्षणिकमिति शब्दानुपपत्तिरित्यर्थः। निपातनादिति। अस्मादेव
निर्देशादित्यर्थः। निपातनानावाधकत्वपक्षे मुखनासिकवचन इति नभाव्यमवाधक
त्वपक्षे ऽभाव्यमेवा। ननु छन्दोवत्सूत्राणीति लिंगव्यत्यये न ह्रस्वाभावे सिद्धे किं नि ते
पातनाश्रयणेनेति चेत्। नप्रसंगेनास्य लौकिकस्य शब्दस्य साधुत्वमन्वाख्यायते। न
तु सामान्यविशिष्टह्रस्वत्वज्ञानं उद्घमित्यादेसावकाशविशेषविशिष्ट नदैर्घ्यमात्तसत एम:
मेव वाधते न वाधके त्वपक्षे तु निपातनेनास्य मुखनासिकवचनइति प्रयोगोनुपपन्नः २८
स्यात् इत्यस्य स्वरसादाह अपवेति उच्यते नेनेति वचनेन करणोल्युट् आख्यतिबद्धर्षेषु

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऽवेचनासिकवीमयमावचनमीषत्स्वकीयासाधनमस्लेस्पर्शः। द्विवद्धवनमिति। भागस्य मुखे
नोच्चारणात्तभागस्य नासिकयेति द्वित्वमवगतेष्वा। अत्र चपदेन मुखेनासिकव
चनद्वयस्य श्राऽऽ२हि तस्य भवतिवन्नवे पद्धचनस्य सपूर्णा मुखे वेचनेनैकथमिति
वाक्यं पद्मे षष्ठ्युक्तेः पिमुल्काव्यवहारस्ते चे षद्वचने पिमुखेनासिकवचनैस्यपिभ ३८
वतीसाहुः अत्र केचित् द्रुतस्य च भवतीति वक्ष्यमिति तत्रान्यथेवाऽऽ२ हि तस्य मुखे
नासिकवचनेनास्यणुन्वयः येनासे गतिः स्यात्। किंतु भागमात्रस्य मुखवेचनबे
सपूर्णास्य मुखवेचनेनैकथमिति पाक्यामीषच्छुलकः स्पष्टा तेनैषद्वचनेपि संपूर्णमु
खेबूचनद्वस्यपिभवतीति तत्पापातप्रदूषकार द्वयेनसामानाधिकरण्यं घटपा
न्विशेषणसमासमाह। मुखवेद्वितीयेति। द्वितीयवदाव्येन प्रहणप्रसंगोतः किंतु सुस
तैः। पथ्याऽऽत्र सि द्वितीयोनुससारपाऽऽवेग्रपतनपरिग्रहद्वितीयद्वसादाविवेहस
पवाचीतेनमुखद्वितीयामुखसहायेस्पर्शः। मुखसहचेपविद्वमुखप्रावन्नेननासिकेच्य

श्रीरम ३८

नेसुखंवासौनासिकाचेत्तस्याश्चेनमसेति। नचसुखेद्वितीयेत्यनेनप्राप्तेमध्यमपदलोपीअ
इति वाच्यं। तस्यसामानाधिकरण्यघटकत्वेनोक्तत्वात्।। सुखोपलक्षितेति प्रकारान्तरेणापि सुखंयासौना
सिकेति कर्मधारयएव नतु पूर्ववत्समासइति बोध्यम्। सुखेनासिकाशब्दाभ्यां सामीप्यात्तयोरंतरालस्थचर्मपुटकल
यष्टव्यं नविशेषस्यलक्षणाद्विति विशेषः। पं० प्रकारद्वयेनमध्यमपदलोपिनं समासमाह सुखेद्वितीये
तीतिलकेचित्तत्रप्रयाक्तनवार्त्तिकाभिप्रायेणोक्तगमपित्तंप्रकाशकृतत्कं। वृद्धासनयोरितिसूत्रेप्राप्तेव
प्रयोगात्। तेनाप्रकारेकवद्भावोऽनित्यइति सुखेनासिकाभ्यामिति द्वन्द्वएवसाधीयान्। तथाचप्रसुस्तीतोत्रि
वाकुण्डलिलायेषुनिलेखेदःप्रशस्यतेइति। लोचित्तैस्यं चरलोपे सात्तपरिकीर्त्तिताइति छिन्नेषु
याजिपादेषुयात्तितैरयनागाप्यैरेसादीसाकुःअन्येतद्द्विधमध्यमाद्विराहुः तिगणलेनेकलाभावृद्द
स्यप्युक्तःनवत्तीयवन्त्वर्थपद्दयोर्वचनेनाशावृद्धस्यक्लेबलिंगसामानाधिकरण्यान्नीयिनघंतवकुश्री
हौनघ्नतच्चेतिकापिसुखेनासिकावचनीकरतिमवितव्यमितिवाच्यं। पूर्वंसुखेनासिकापदानयेदृश्येव
वृचनेपरस्यसेस्कृतस्यतेनसमासाभ्यवणातृउतरकालेपदांतरसंबंधेनप्रतीयमानमपिस्त्रीलंने राम० ३८
श्रीयंप्रापयतिवहिरंगत्वाततनयदांतराये स्यात्संस्कारेस्त्रीत्वंतमेवेदंसमस्यतइतिसुखेनासि

काञ्चनीकारस्त्वपि भवतीति। प्रासादवासिन्या यान्नासिकावचनग्रहणं तैर्वोभयवचनानामनुनासिक-
संज्ञाविधिसिद्धेर्मुखवग्रहणं च कर्तव्यमित्याशङ्क्याह यति। अथ केति। सम्पूर्णास्यमुखेन नासिकया चोच्चारणात् प्रासा-
दवासिन्याय इत्यर्थः। ननु महासंज्ञाकरणमनर्थकं त्वेवि... अनुपश्यामो मुखसहनासिकाभ्यामुच्चार्यते यस्मिन्ना-
सिका यावा पश्चान्मुखेनोच्चार्यते यस्मिन्निति तत्र केचित्सर्वं पूर्वभागे नासिकया परस्तान्मुखेनोच्चार्यते अथवा
वै पदीत्येवेनेति दर्शनमदेन पूर्वके भाग एव मुखेन नासिकया मुखमोरण... पूर्वोक्ता तावतानेति मुखपदानुप-
दानेके वलनासिकावचनानां यमानुस्वाराणामेव स्यादित्याह। यमानुस्वाराणामेवेति। यमा नाम पञ्चमे पु-
रतः श्रा द्विजश्रुत्या रो वर्णाः। तत्र विधिरेषोषु यमानुस्वारयोर्वा देशाः स्युः विद्वानो ... मनाक्
नाम संभवादप्रतिपत्तिः स्यात्। नासिकाग्रहणं त्वर्थमिति सञ्ज्ञकानन्दकरणे केति नोक्तं वलमुखवचनत्वासत्
प्रसंगः स्यादाह। कुचटतपानामेवेति। अत्र ... नासिकस्यक्लिन्नलोपः किं ... प्रसंगः। प्रसंगः स्यादाह। कुचटतपानामेवेति। अत्र ...
मित्यन्यानुदात्तो यदेशादिति वकारलोपश्च स्यात्। पूर्वत्रासिद्धमिति अनुनासिकलोपे कुत्वं चत्वं वा र-
सिद्धत्वात्। अथ वा वा लोपादागं वलीयस्त्वि वासर्वविधिर्भवालोपविधिर्वल वा नित्य बाधकात् वस्तुत्वा-
मेव लोपः। आगमोऽनित्य इत्यपवादाति क्षेमेकारस्य भावात्। इत्यसिद्धा घोषोदाहार्यमिति वाच्यम्। अतो नकार

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री०
२७
39

एकापि संभवात् । न च तत्स्यादित्युक्तं कार्यप्रतिबंधात् चकारेपि लोपसंभवादित्यर्थः । निरवयवानां वर्णा
नां भागाभावमदागशो मुखेन नास्ति कथावोद्वारः पिन्दमध्याकरत्वात्समस्तेनैवोभयेनोद्वारत्वाद्दस्ति
वेह प्रासादवासिन्यायाविषयत्वेनेति मुखग्रहणमकार्यमिन्नाप्तियति । मुखग्रहणं कृत्स्नमकन्ठमि
ति । न्यायविरुद्धमेतत् । तिद्यत्वेति । यथाप्येकैकवासिनामेकैकशब्देनोपादानेन तत्त्वोभयवासिनाम
प्यविनाभावादेकैकशब्देनोपादानमित्यर्थः । प्रकृते योजयति । इत्यनेनेति । ननु मर्त्यप्रासादन्यूहे पा
च्यानां प्रासादवासित्वाहेन ग्रहणं वरम्व्यकारी इत्याद्युपाय्यसंभावनेर ग्रहणस्यादित्येतत्तान यत्रा
ववयवयोगेनाप्यप्रतीति तात्वान्यानरग्रहणेनोभयग्रहणमभ्यकरी इत्याद्यैर्नोववयवयोगेनाप्यप्रतीति
रिक्तेन तद्वाच्यस्यान्यतरग्रहणेन ग्रहणमिति भावः । प्रासादवासिन्यायादुभयग्रहणेपि यमादीना
मपि संज्ञास्यादित्याशंक्यानुवादेनैतद्ग्रहणभावाद्धिधायकानां तरतम्यादुभयवचनेरवस्यादिति पार
हरति । नैव दोषइति । उक्तमिति । वृद्धिरादैजोमिति हाप्यनुसंधेयमिति भावः । उत्पन्नस्या उल
पास्यमितमिति । नैवयोधर्मेत्तियत्नस्यत्वयेतित्स्वरितमित्तितित स्वरागछतीति जो रितिवतस्वल
त्तिरुक्तान तदयं परमार्थः अन संभवात् । तत्पाहि । उत्काशब्दे नेमक चलोद्यिपरिक्छद्दायं उपदारो

प्यते व्यापारान्तराघातान्नं तन्तु व्यतीते नस्थानादेः परिच्छेद्यत्वाभावात् । किं तु प्रवीणप्रतिलोमवद्भूव्या
तु तुल्यशब्दः सदृशपर्यायत्वात् तु पठलेयात्संमितपरिच्छिन्नं स्वबलादितद्देशठलावदनन्यपरिच्छेदकं
भवतीति परिच्छेदकत्वरूपसमानधर्मसंवेधादन्यत्रापि तुल्य इव तुल्य इति तुल्यशब्दः प्रयोगो भवि
ष्यतीति चेत्तावन्मात्रावकाशो गोगौरोसिंहादिशब्दे प्रयुक्ते सिंहसदृशोयं माणवक इति बुद्धिरुदेति ने
वं गवयपादौ तुल्यशब्दे प्रयुक्ते तुल्यापरिच्छिन्नस्वबलादिसदृशोयं गवय इति धीः किं तु पप्रावीण्या
दिशब्दो नानृत विप्रकृष्टे वीणापाकुशलान्तिलोमान्यनुगमो लोमानि प्रतिगत इति व्युत्पत्तिः
क्रियते तथा तुल्यशब्दे पीतपर्यायः प्रथममवार्थिकावतारस्य द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहावेव संभवात्स्यामेतमे
वाह [illegible] संवेति पद्यत्र द्वन्द्वपदस्य प्रतीयते न बहुव्रीहिः तथापि तुल्यास्य चेत्तुल्यप्रपत्ने चे
ति लिङ्गमनाद्द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिरेव स्वीयते स्मास्य शब्दे न हू [illegible] प्रसिद्धं तु त्वमप्यवापोगवशा
त्तोल्वादिकमिति द्रष्टव्यमिति किं तु नरीति प्रथमोपस्थितत्वात्तुल्यशब्दस्य बलात्समनन्तरस्यैव प्रती
तेः प्रसिद्धत्वाद्दृष्टिप्रयोगमपहरतीति न्यायादित्युत्तरमाह । लौकिकमिति पशुरपत्यं देवतेत्या
दिवत्प्रसिद्धमित्यर्थः । काकतालकादिति । श्रीवायाउत्र तत्प्रदेशाल्लं ठमलोरितिपावत । नतु

श्री०
५०
४०

रूढत्वेऽप्यकर्मणादिशाद्ववत्प्रकृतिप्रत्ययविभागो न स्यात् इति अवयवार्थोऽत्र परं तन्नत्प्र
तीत्वादिन्यपि प्रक्षेति ति ष्ठ ति । कथं पुनरिति । असेः हेपार्यात्कृ सत्नुणेबहुलमिति क
रणे साधु न त्वयक्षत्वये नासनं साधनं तु वेदमास्यमिति पंकजादिशब्दवद्योगरूढो य
मितियरिहरति । अस्वंपत्वनेनेति । सर्वत्र ककारव्यक्तिरेकैवेति व्यक्तिस्फोटपक्षे व्यक्तेर्नि
त्यत्वादसनमभिव्यक्तिर्नेतरूपत्तिः अनित्यत्वपातात् । कलादिजासंगीकारे तु व्यक्तीना
मनित्यत्वादसनमुत्पत्तिरित्यर्थः । अन्नेकं … तेक द्रवीकरणं पृथयवीपसदनं कमितपा
यैदमास्यमिति परिहारांतरमाह । अन्नं येनेति । आङ् पूर्वात्स्यदतेः सकर्मकत्वादन्ये
रदपि ८ षामपि द्रव्यपतद्र इतिदर्शिग्ररूपणा आत्वेत्तडो भवति । अयं वार्थः अन्ने नास्यद्यते द्रवीभव
तीत्यास्यं । आ स्यतु तात्पर्यं प्रदर्शनपरं न तु विग्रहपरमिति ध्येयं । पक्वे अन्नं कर्तृ पक्कमीषद्
न मास्यंदते द्रवीकरोति अन्नं प्रदेयेणामुखस्य द्रवत्वोत्पादादात इति । तत्र उभ्रत्वस्य कर्तृ रामः
रिकृदिति कर्तरि विहितत्वादन्नं कर्त्रमिहितमित्याशयः शाहेनान्नमेवाभिधीयते न तु मु ४०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्वाप्रघ्रभाष्यस्यशाप्येतिशेषेत्यायोजनेपूर्वन्तुत्वमन्नं प्राप्यसंदते द्रवीभवतीति। तदप्यसत्। ताव
ताधितघ्राप्याने अन्नेकर्तृपतकर्मीभूतमास्यन्दते इत्यन्नेस्यकर्तृत्वाभिधानानुपपत्ते
नवघ्राप्येति शेषमनादप्य अन्नास्यंदने द्रवीभवत्यास्यमिति व्युत्पत्तेरर्थानुवादः अन्नस्यक
र्तृत्वाभिधानविरोधात्। एवं स्यंदते रंतर्भावितण्यर्थत्वेनसकर्मकत्वमभ्युपगम्यव्याख्ये
तमिति। तदप्यतितुच्छं अन्नाद्यपसृष्टत्वेनैवसकर्मकत्वसंभवादंतर्भावितण्यर्थकल्प
नेप्रमाणाभावात्। पदिति तु कर्मणि ड्यन्तान्त्रमिति प्रत्ययमानुपपत्तिः किं प्रयत्नमात्रमा
होस्विदाभ्यंतरः प्रयत्न इति संदेहात्। अन्यपेति। प्रयत्नेसामान्यमिमाह। प्रयतनेप्रयत्न इति
स्पष्टतादिर्वैरागुणोवर्णधर्म इतिभावनाभावसाधन इति। नङ्विधौभावेऽकर्तृ
रि च कारके संज्ञायामिति चात्र वर्तनाभावरूपार्थप्रयुक्तेत्वादन्ये प्रसपस्य प्रयोज
कत्वेनभावस्यसाधनत्वमित्यर्थः। तेनैतन्नोदनीयं भावस्य क्रियात्वेन कारकत्वपि
साधनत्वाभावइति। किमान्यस्योपादाने इति। अन्नास्यएवसर्ववर्णनिष्पत्तेरित्यर्थः। नवना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री·२४

४१ सिकास्थानप्रमाणुस्वारसनिवृत्तेःपर्यंतदितिवाच्यंनासिकापावाख्यापावरणेस्पर्शनिमित्तत्वा
41 भावात्तविशेत्वेतरास्येचर्मेविततमस्तितेत्संवद्धरेखोनासिकातस्यांवायुनाभिहतायांपाव
रणेस्पर्शः।नचविसर्जनीयनिवृत्तेःपर्यंततत्तद्धैकीयमतेकंथत्वेनास्पष्टत्वोसाद्रांच्या
स्पग्रहणेनव्याहतिःसंभवति।अपपेवामुःस्पृशंत्युच्छाद्यपर्यंतदितिचेतानासिकास्प
ग्रहणोविसर्जनीयस्योरस्यत्वेनानास्यत्वात्तथ्यासावर्णाभावेनदोषस्तत्पाऽस्तत्व्या
स्पग्रहणेसावर्ण्यसंभवेविनदोषः।अपत्वाविशेषणमितिनतुहेदृगर्भवहुव्रीहेक
र्थप्रयत्नविशेषणमास्योपादानेतत्रोभयोरपिसमप्राधान्यादितिचेततसमत्रेतन्नवि
वार्यतेइदानींविचार्यमाणोवार्तिकोक्तार्थोनविलंवितस्यादितिवार्तिकमुत्थाप्याक्षिप्यन्त
समाधानाक्षरेप्रयत्नविशेषणमास्योपादानमितिवक्ष्यतितत्रैवविचारयिष्यामः।प एम:
तंइदानींपरीक्षमाणोवार्तिकोक्तार्थंभाष्येतेतिभावः।तिप्रकर्तृकः।तरेसतहेदृगर्भव ४१
हुव्रीहेरास्यग्रहणमस्पष्टपदविशेषणत्वसमर्थनेचवार्तिकोक्तानेप्रतिबोधकाभा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

बः प्रयत्नसामान्यमादित्त्वस्य हेतोरुभयत्राप्यविशेषात्तासवर्णसंज्ञायामित्यभिन्नस्था
नानां जेवगाऽदानामास्यप्रयत्नयोस्तुल्यत्वादितिवर्णः। पठेद्वद्वे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणा
न्मुख्यप्रयत्नयोस्तुल्यत्वादभिन्नस्थानानामपि प्रसंगइति बोध्यटः। तन्मंदं॥ लौकिकास्यस्था
पत्रनमात्रस्यप्रयत्नविशेषणत्वेपि तस्मिन्नास्येभिन्नस्थानानां प्रयत्नसामान्यादिति प्रसंगदो
षस्य तदवस्थत्वात्। तान्नदेशोपि भिन्नस्थानेऽक्लिसवर्णः। ततष्टवर्गे कवर्गेऽतस्मानातद्गतिऋके
शद्वे उपपदेपं चय्यामजातातविक्षिप्तानेईस्यपयेऽनुदेरेईत्वत्रऋग्मर्थ इत्यादौ चगकारस्यजकारस्य क
रान्यामपि स्यादित्यर्जोऽस्मेतेऽकृहेतीलोपप्रसंगः। वर्गविशकारस्यविवृतत्वाज्जकारादीनां स्पृष्ट
त्वादप्रसंगएवतस्याविप्रत्याहारव्याख्यवसायेऽकारः पठितः। सिद्धांतितापूर्वास्ते अत्रास्येतुल्य
स्थानं प्रयत्नश्चेत्सवर्णः। व्यभिचाराभावादास्येनदेशोविशेषणं विज्ञ मध्याकाइत्याह। एवमपीति ते
दं देशाविशेषणं किंतुसंभवव्यभिचाराभ्यां प्रयत्नस्यैवविशेषणमित्याह। प्रयत्नविशेषणा
दिति। तत्वसूक्ष्मानतेस्यमास्येतुल्य प्रयत्न मित्यर्थः। नैहापिताइति सवर्णसंज्ञविधेशेषः
वाक्यार्थः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञाजनकतोऽवच्छिन्नत्वेन सवर्णसंज्ञापावाक्यार्थः प्रयत्नाहापितास्स

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मु॰ ४२
42
डितामित्यर्थः। तेषु सन्निवृत्तेषु तत्स्थं वायुं प्रयत्नाभावेनावष्टब्धं कृत्वा स्पृष्टेन तेषु स्पृष्टतामविवृतेन तालुसंवृतेन नाये
चतुर्विधप्रयत्नेनोत्पन्नस्य वर्णस्य संप्रति भवन्ति भावः। विवारसंवारावित्यादि। नाभिप्रदेशात् प्रबलप्रेरितो वायुः
प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन् उरसि प्रतिहतो नाभिहतो पदात् कंठमभिहतो तदा कंठे पिहिते नाम्ना गलबिलस्य वि-
वृतत्वाद् विवारो वर्णधर्मः संवृतत्वात् संवारो वर्णधर्म इत्यर्थः। विवृते पिंगलेयः श्वासो जायते वर्णधर्मः। यस्य
संवृते गलबिले नादो जायते तौ श्वासनादौ। यदा सूक्ष्मा नाभिघातजे ध्वनौ गौरोत्तु प्रदीयते तदा नादध्वनिसे
स्पर्शो जायते स घोषः। यदा तु श्वासोऽनु प्रदीयते तदा श्वासध्वनिसंस्पर्शो जायमानोऽघोषः। महति
कायौ महत्प्राणो जायते। अल्पे वायावल्पप्राणो जायते इत्यादिसार्थकोऽलार्थः। यत्र यत्र वायुप्रयत्नाक्र-
ष्टे व कंठतो दर्शितास्तत्पापि चशाद्वेन ततस्मात् अनुदात्तानुदात्तस्वरितादयोऽप्यविसर्गः समुद्गीयते। विवृ-
ते कंठ इति। विवारादयो वायुप्रयत्नयोगाद्विवृतः कंठे येषामित्यर्थः। श्वासानुप्रदाना इति। विवृत एव
तस्मिन्नयोऽपरिवर्तमानाः श्वासा भवेत्तिति तत्र प्रदानमिसायच्छते केचित् वर्णानित्यन्ये एतत् पश्चा स्व॰ ४२
प्रदीयत इत्यत्र प्रदाने आन्ते कंठमतमप्रदानमनुस्वनतं घोषान्निष्क्रमति वत्प्रयत्नादानिष्कादोऽनुस्व-
नानमनुप्रवृत्तिनपोहापीतिप्रयतो। एकेऽत्रिवर्गप्रथमा इत्यर्थः इतर इति। वर्गद्वितीया इत्यर्थः। ना

दानुप्रसंगादिति ॥ संहृते तु गलबिले उपरिस्पंदानादाश्च तु प्रदीयंते उच्यंत इत्यर्थः प्रकोष्ठतीयः अपरे चाउ
च्चाइत्यर्थः ॥ अनेन शंक्यते ॥ आस्यग्रहणस्य प्रयत्नविशेषणत्वेऽपि न बाह्यप्रयत्नव्यावृत्तिः सर्वप्रयत्नानामु
देवैकोष्ठवर्तित्वात् न हि मुखोद्भवाः प्रयत्नाः संति विवारादीनां बाह्यत्वं तु वर्णोत्पत्त्यनंतरभावित्वमात्रेण ।
न च तद्धितांतास्यग्रहणाद्व्यावृत्तिः संभवात् प्रयत्नविशेषणत्वे तु उक्तः लो । किंत्वास्यपरिग्रहोपक्रमेणो
वदेशोपलक्षणात् एकत्वस्यैव सूत्रे न प्रतिपाद्यत इति देशाग्रहणं प्रत्याख्यायते न हि लौकिकमास्यं किंतु तद्धितांत
मिति देशपरिहाराभिधानात् एतौ द्वित्यात् तेन तद्धितांतग्रहणं देवदेशविशेषलाभात् देशाग्रहणानर्थक्यप्रसं
गश्च अनेदमालोचनीयं अनवद्यमाणं तद्धितांतास्योपादानाभिप्रायेण प्रयत्नविशेषणत्वाभिधानं ॥
उक्तस्याभिधानमेतद्दूषणप्रकटनपरत्वान्न विरुध्यते देशाग्रहणं चातुल्यत्वेन संबंधार्थमपरं कार्यमस्य
प्यास्यग्रहणस्य प्रयत्नविशेषणत्वे तस्य तु तुल्यत्वेन लभ्येत । तुल्यत्वयोगे च तत्प्रयत्नविशेषणं न स्यात् ।
तस्मात्तद्धितांतास्येन प्रयत्नविशेषिते तुल्यत्वयोगार्थं देशग्रहणमपेक्षणीयं यथान्यासे तद्धितांतोपा
दानेऽपि देशग्रहणे देशग्रहणं न कर्तव्यं तुल्यत्वस्यास्येनैव संबंधात् प्रारंभो यत्नस्य तात्पर्यपरतया तुल्यत्वविवि
शेषणत्वानुपयोगादिति प्रतिपादनात् अहमेद इति । एवमपीति । न तु आस्येन प्रयत्नस्य विशेषणात्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री

४२

43

देशस्य चाविशेषोपि तत्वात् सवर्णदेशस्थास्याद्यत्वेपि न सवर्णत्वविघात इति चेत् तान्न एकीयमतेऽत्र व
र्णास्यां स्थानात्यदेशलाभान्न घ्न वकचेष्टयास्येन देशो विशेषोपि तत्सवर्णत्वेपि तु मे । बाह्यं स्थाना स्या इति । ताक
लकस्य च वस्तु उपजन स्थानमित्यर्थः । सर्वमुखेति । सवर्णेति मुखोपात्तानि स्थानानि सवर्णस्येत्यर्थः इति के
चित् तन्न तथा सति दध्यत्रेति सवर्णदीर्घः स्यात् । पित्र्यर्थमिति अत्र ति सवर्णत्रम वा स्यात् तथा ताल्वादस्थानदक
दिरवकाशः इति च क्लिं अत्रेति च शाकलं न स्याद् सवर्ण इति प्रति षेधात् । नत्वात् अवर्णे ति अतो सर्वमे
व मुखं व्याप्रियते इत्यर्थः इति नास्य वाच्यस्थानता । व्यपदेश इति । मुख्यो व्यवहार इत्यर्थः । व्यवहारमेवाभिनय
ति आस्ये येषामिति । आस्ये भवा वर्णास्यस्येति इति न भेदेन व्यपदेशइत्यर्थः । व्यपदेशवत्भावेनेति आस्य
पदेन सर्वावयवा येषामभ्युच्यते देशपदेन च विशिष्टावयवो वर्णस्यादन हेतुस्तत्र वयुक्तो व्यपदेश
देशपदात्कार्येन स्थितिवदवयवस्तत्र भेदेतु स्वादिसाह । स्थितीति । पर्यवसायिनं रूपं त्यागमपहरतीति न्यायेन
मुखमेवास्यं तत्प्रयत्नस्य शाहोपादानसामर्थ्यात् योगिकमेवरूढत्यक्तमिति परिहरन्ति । नैष दोष इति । न हीति ।
प्रयमम [illegible] ति विषयमित्यर्थः स्थानं ताल्वादि करणं स्पृष्टतादि जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि वा न चास्य रामः
ग्रहणेनैव स्पृष्टतादि ग्रहणमयत्नग्रहणं व्यर्थं । प्रत्येकं सवर्णसंज्ञा प्राप्त्या ... सार्थं द्वयोरूपा ४२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हानेवस्तुत्वात्तस्मिन्नौ गिकलेप्याप्यशास्त्रान्तरगुणपदुपास्थितिः सकृद्दुहरितं इति स्थानात्वान वएकशेषेणोर्भ
द्वयोपास्थितिः तल्लिंगस्यपद्द्विवचनादेरनुपलंभादिति द्वयोरुपादानेनाभ्येतुत्वात्तं कारलां चेति वस्तुकथं न
नन्दुपगपदरूअवापिनयः ननु तथाप्यस्मिन् पयत्नेन विशेषविधिंडकपतेदं द्वस्योपपपदार्थप्रधानत्वात्वा
त्यपयत्नान व्यावृत्तिनाः स्फुरिविधृतं कृते एवमपीतिप्राप्तेपयत्नस्येति एवं स्पष्टत्ताद्विः तडपवोस पृः प
श्चात्मात्तात्वेवायोमरडिप्रतिहतेतिर्हतेवि वारादयोवात्याहकारस्य श्यप्पयलाङस्यैत इति स्पष्टतादीनां च
तुर्णामेवप्रारभ्यत्वेनपत्वारंभ एवमप्यलोत्वविवक्षितं इत्यर्थः। तस्मैवत्वाभूतात्। एङि। पूर्वभागस्याकारेणान्त
ल्यत्वात्तेनतयोः सावर्ण्यं स्यादितिशंकते। एवमपीत्ति। तस्मावयवधारा एङोऽवर्णस्य चतुर्ल्पस्थानप्रयत्नत्वा
त्सवर्णसंज्ञायां गव्यमितिपस्येतिलोपप्रसंग इति भावः यद्यपिस्वतंत्राखंडवर्णत्वात्तेहतानस्य सन्धिस्तथापि वा
र्त्तिकमतेसमागानिसंध्यक्षराणीति चोषं प्राश्लिष्टा वर्णा इति। ननु प्राश्लिष्टानि हिष्टानामपि वर्णानां स्वप्रपत्ता
कार्यदर्शनात्स्ववर्णसंज्ञास्यादेवेति चेत्तत्रां वास्तर कवद्विह विविक्तभागानुपलंभेऽस्यानुपलंभः प्रश्लिष्टशब्दे
न विवक्षितं इति भावः। ऐ विविक्तभागस्योपलंभात्सावर्ण्यस्यात्तथा च नाव्यमितास्यैकारे पूर्वभागस्या
कारस्यौकारव्यवधानेपि स्वांगमव्यवधायकमितिन्यायेन पस्येतिलोपः स्यात् इत्याह। अवर्णस्येति। अ

श्री०
४४
44

यत्नभेदादसावर्ण्यमाहाविवृततरा विति। प्रयत्नसाम्यादितिशंकते। प्रत्ययो रित्यादिना तत्रैव नपरे इत्यौकारो
पिपठिषेस्यात्तत्र दकौसेरित्वा दीर्घाभावमाशंक्यापि सवर्णग्रहणाद्दर्शनात्॥ अस्यानभेदाभावेदप्रसंगहरस्माह।
नैतावितिप घप्पुदा तादीनां प्रारंभादन्यत्वं तथापि आस्यपेत्यपरिहरति। आस्यभेदकाहलोः सवर्णिप्रारंभे
दस्माद्दुहरतेरितिलिंगेनैतस्मात्तिपाद्दिनपुरस्ता तादीनांप्रयत्नविशेषमंतरेणाधर्मिभेदकत्वेनास्ती
त्समर्थः। ननु तथाप्यासिनप्रयत्नोन विशेषयितुं शक्यते ३ भयपदार्थप्रधानेन्द्वाद्वंद्वस्याप्रधानं प्रपत्रस्य वि
शेषितत्वात्तस्य समभिव्याहारात् प्रयत्नस्याभ्यंतरस्यैव लाभादिति। तत्रेयं माला। तर्हि विनाकृतसमभिव्याहा
रमात्रस्याप्रयोजकत्वात्तस्य पाद्दीर्घ इवीर्णामित्यत्रेद्धात्वरपि गत्वैतासहयर्थविनगे यामकत्वमिति मं
तः। अत एव कचित्तोर्प्यग्रहणं कृतं आस्य पाधिकरण्ये नित्येजेतसाहचर्यमिष्टं प्राहुक्त्वेति पुजेतस्वगस्थैतेति किं
तद्दर्थेन नन्वेनादिः तदेवाशौ नार्थ्यसंभवेसाहचर्यस्यालिज्जघत्मत्वमित्यस्वरसादाह। आद्यवेति। अत्र पदेकदानां
दिमेदेसवर्णसंज्ञानस्यात्त किं वैवास्य प्रयत्नभेदस्याकादीनां वर्णाणामपि सवर्णसंज्ञा न स्यादित्यनत्रा
हाय त्समानमिति। करोरूरी त्यत्र सर्वेत्याम्ये सवर्णसंज्ञोच्चारणानर्थक्यादिवारादिमेदेपि सस्पृष्टतादि
साम्यमाश्रित्य सकादीनां संज्ञा सिद्ध्यतीत्यर्थः। नन्वविवारादिभेदेइवस्पृष्टतादिभेदेपि सावर्ण्यं स्यादि

एम०
४४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ऋ ऌ लोः किं सतीति । तस्मान्न जमेदकं न किंचि ऋ ऌ स्तर मेगीकार्यमिति भावः । भेदकांतरं सस्यैवके न व्हित समा
ने न धर्मे तत्त्वा वर्ण्य वाच्यमित्याह । समतेवेति । सवर्णसंज्ञा च न स्मिति । सवर्णग्रहणमिति संज्ञया वचनमुक्तौ सवर्णा
संज्ञोच्चार्यमाणः सवर्णग्रहणमिति यावत् । न ह सवर्णसंज्ञाविधानमित्यर्थः । सर्वथा सर्वसमानाद्व्यक्तिषु सवर्ण
सत्वाविधेः सूत्रारंभार्थं त्वात् । अत एक एव कपामिति चेत्तत्त्वमप्यपवेतीह । लिप्सेत् । हः अग अ सौरस्यौ पङ्क्
ऌ लो हि घिः ऋ ल्ल ऌ जत्तशि नत्वा पञ्चतस्य ऋ ऌ लि अनुस्वार स प्रयपरस्वर्णः । ऋ ऌ ओ गृ सवर्ण इति
अत्र यथासंख्याविरासार्थं सवर्णग्रहणं सतां प्रेरितात्पत्र ऋकारे परे ऌकारलोपार्थं संप्रयोगो वक्तव्य इत्यत्र स
र्वं समानेनात्रैव सवर्णसंज्ञा स्यात् ऋकार ऌकारयोः सर्वनाम्याभावात् सवर्णत्वेना लीति सवर्णग्रहणमम
नर्थकं स्यात् । सूत्रयेत्यादि मेदे पिचि वा एघ मेका त्साव र्ण्य स्यादित्याह । मद्वर्त हीति । ऌ रुपानां स्पृष्टे
नपोष्मणां च विवततया भेदे पिम्पघामत्वादिना साम्यादित्याह सर्वमिति । सति च सवर्णत्वे निः ऋ ऌ मति ऋ रंति
ऌ स्थाने मधुलिड् स्थानमिति ऋ ऌ ऋ ऌ ति लो पः प्राप्नोतीति । ऋ ऌ ने निः कांत मिति प्रादि समासः । अन विचेतिष्वा
कास्स्याद् द्वैवचनं प्रयत्नविशेषपि ऋ ऌ न्त्रिय दवकृ श्री हि माह । ऌ त्यप्रा स्यरतीत्य मर्द्ध मत्त कादिस्यत्र पड्
हा से न स्वांगे लक्षे पुन ग्रह णानि यमार्थं स्वांग वाचेन एवे ति । न चास्य शाहू त्ति ऋ ऌ नोगः स्वांग वाची वेस्य ऌ कन

श्री०
५५
45

म वति। इ बहूना याला ला या अपि श्री स्यम व त्वादिति भावः। तथापि भिन्नविभक्तित्वाद् ग्राधाम्या ब्राह्मस्य
न त्वत्वेना विशेषितं स्या न त त तस्य भि न्नत्वा नो जव गडदा नां प्राप्तोति नत्रा त्य इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वा
न तत्याशु द्विस्य गत त्वेन ग्रहे कत्वबुद्धि विवक्षेव स्यात न। द्वि प्रवृद्धि धा कां क्षितत्वेन विवक्षत्वात्। तथाहि
यद्विशि भि न्नत्वा नानां भयि सव तो स्वप्ना स्यात्तन दा तद्वितो ता त्यो पादानम नर्थकं स्यात् तत्रो क्तिकास्मिना वि
त क्षिप्तं अन्त ल दाश्य य ला त्याम र्था द्विधा कां क्षित त्वादे कत्वं विवक्षितं तेन एकस्मिन्ना स्य ययो क्तत्वः
प्रयत्न इत्याश्रय ला न दोषः अन्ये तु यद्वा वे यं प्रतिपदं विकल्प सुपा होयते तदा वे य एव त्व तयेव त
द्विति त्यमिति विज्ञायते। तथाहि देवदत्त य ज्ञदत्त यो स्त्वल्प कां स्यपा त्यो भोजनमिस्तु केकां स्यपात्र
पित यो रत्वे ति गम्यते इत्या क्षुः। ननु अन्तःसमयं तत्स्य सर्वनिपातः। प्रसङ्गेन तत्समीपविशेषणत्वाद्भिति
पातेना न्वेति संप्रदायिकाः। अत एव बाल्व रसा दाह। अप एव विमद्दरद्यसका हित्वा तत्समासः पूर्वप
दार्थ प्रधानत्वात्तु त्वयो ऽगत्या सेयतः समभीपूर्वपदं तत्पुरुषमाह। अप एव विमिसन्नसमीपे योगविभागा
त्समासः। एवं देहगर्भ ब्रुकु ब्रीहि हि विरस्याश्रुद्ध ब्रुकुप्रीत्यादि यद्वत्र यं पासिद्धं भवति। गुरु च रणल क्ष्मी द्वं द्वा राम०
५५

र्धवक्रुष्पी हिमेवोगी चक्रुःनयाहिता तुल्यशहः सदृशप्रयत्नः स्यात् पुंवच्चप्रकस्यापि कण्ठादेस्तात्र तुल्योत्पत्ति
व्यापृतत्वमेवास्येद्वविवहृयोवयाघ्रः। अत्र न्वयानुप पत्तेश्चैवच्चारेप्रमारुं। प्रयत्नश्च अतुल्यप्रश्लेषकश्रेष्ठता
स्निग्धत्वोमत्रैकः सदृशप्रयत्नः। अपरस्तु संख्यावचनः प्रयत्निनास्यसंख्यावचनत्वेप्रसिद्धिरस्ति तथापि ल
हृतापास्यान्तरस्यान्तर्भावात्प्रकारं यथाप्रथम योरिस्य त्रान्यतरस्याद्वितीयालङ्कृत त्वेन प्रथमाद्विजीयपयो
रितिव्याख्यायते न द्विहापि एकस्य द्वयोस्थानेप्रयत्नावस्थिति भवति तत्रास्ये सादृश्यासंभवात्प्रयत्ने चै
कत्वायोगात्संभवानुरोधेनैकस्थानेसदृशप्रयत्नमहादेवसवर्णाभिसम्बन्धनकाश्चित्तदन्तिः। एवं चास्यैक
त्वापसाम्यप्राप्तिनकल्पनीयं एकत्वविशेषणसामर्थ्यात्तल्लौकिकास्यप्युदासः सिद्धः एकशब्दवाच्यगुणस्य
पितत्वाच्चद्वेद्वोपिसिद्धः। पश्चैमोलवणाश्चौ सैंधवावि तिन चत्वपद्धेश्वास्येन प्रयत्नेन विशेष्यन्त इतिचेत्॥
अत्र पतौ नतहि नेहप्रयत्नं प्रयत्नः अपितु आस्ये प्रयत्नस्य सप्रयत्नः वर्णोत्पत्तिकालभावीयत्न इत्यर्थः सचा
स्यगतएवेति न प्रयत्नस्यास्य विशेषणायेहेतिायेनकेनचित्तुल्यास्यप्रयत्नस्य पकेचिदस्ति सवर्णसंज्ञाप्र
सोत्पत्तआह। तस्येत्या यत्र दोर्निम्पसंबंधादाह। येयस्येति। अत्र न्यपापत्तिंचनवर्णायेहृयाउल्पास्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री०
५६
46

प्रयत्नत्वेन सवर्णत्वे लक्ष्येत तदाऽयमन्यस्यापि कार्यप्राप्तेरित्येकोपक्रमस्याच्सर्वस्य प्रयोगः स्यात् । तस्मे
त्ति शब्दस्यावचनमित्यर्थः सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात्प्राप्तिप्रसक्तिरिति भावः । सवर्णसंज्ञेति न च
रेफोष्मणामिह सर्वथैव च नैरेफस्यापि रेफः सवर्ण एव कृष्मस्वरूपश्च न च रेफोष्मणामिति वचनविरोधः ।
तस्य विजातीयाभिप्रायकत्वात् रेफस्योष्मणां च विजातीयाः कादयः सवर्णा न भवन्तीत्यत्र तत्स्य प्रय
त्नत्वात् तुल्यजातीयस्य रेफो रेफस्य ऊष्मणामूष्मा च सवर्ण एवा एवं च संज्ञासूत्रे च स्यत स्येत्सना
श्रीयमाणे सवर्णग्रहणेषु सवर्णपरत्वावर्तीसंभवात् सवर्णसंज्ञा दैय्यथ्वप्रसंगात् सामर्थ्या
घस्य तस्य लक्ष्यत इति दोषाभाव इति भावः । इदानीं संबंधिन्यायेन परिहरति । संबंधिशब्दैर्वेति
अस्त्वार्थप्रतियोगिकसंबंधनिमित्तशब्दैरित्यर्थः । तथा च संबंधिशब्दस्तुल्यास्यप्रयत्नशब्द
स्तत्समानार्थः प्रदेशवाक्ये पृपात्र सवर्णशब्दोपि संबंधिशब्दः यथा तुल्याय कन्या दातव्येत्यु
क्ते सा तत्र तुल्यायैव इति गम्यते तेन वेदापि । एवं नये हान्सवर्णसंज्ञा न स्या

ला०
५६

ओ नीति विधेयत्वात्। ऋकारलृकारयोरिति। ऋकारत्वाच्चनयोरेव सवर्णसंज्ञाविधीयते न त्वेतयो
रन्येन सह। वक्ष्यमाणोपि ऋलृदीर्घस्य सिद्धत्वादफलमिति चेदुच्यते किं प्रयोजनमिति। आपूर्वमप्रजान
न्तेत्र रपति। अकः सवर्णे दीर्घ इति संज्ञाद्धृ लृ वादीत्वाश्चापकु द्वादपति। नैतद्दस्तीति व दर्पत्वेतदिति। अकः
सवर्णे दीर्घ इत्यत्राकारमिति। अवाव चनमिति। अयमर्थः। अकः ऋति सवर्णे परतो वा ऋ भवति द्विमा
त्रो यमध्ये द्वौ रेफौ तयोरेका मात्रा अभितो जरभक्तिरपरार्ध मात्राश्च यंत त्रवप्रपल्ल भेदाद्दकारे
णापहरणादन एषा दीर्घसंज्ञा यामभावाद्याशोव विधीयते। लृति लृ वा वचनमिति। अयम
पि द्विमात्र ईषत्स्पृष्टश्च मध्ये द्वौ लकारौ तयोरेका मात्रा अभितो जरभक्तिः परापूर्ववदप्राप्तो वि
धीयते तत्र वा वचनमित्यत्र वा ग्रहणे दीर्घस्य समुच्चयार्थः। तेनाप्राप्त एवपक्षे दीर्घो भविष्यतीति। त
त्र लृकारे दीर्घो नास्तीति स्थाने न्याय्यो ऋकार एव भविष्यतीतीष्टसिद्धिः। आहसंज्ञा वादीत सव
तिं अ २
र्णे इति। लृति लृ वा वचनमित्यत्र लृ नकोमाभदित्यकरत्वनुवर्तते सवर्णे इति नानुवर्तते अ
ग २
सत्वात्सवर्णसंज्ञायाः इस्मान्नाप्लुत्वेति तत्कार्यं स्वादिसाहायधेल्यकारस्त्वादिसंज्ञावि
धानेन लृकारस्य ऋकारेण सवर्ण इति तत्रैव व्यवाच्छितं भवतीति तथ्यकर्तव्यं सवर्णसंज्ञा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री

७१ वार्त्तिकमिति त्वर्थः । संज्ञा एवं न बाधाहायस्तादिति । अत इति । सवर्णे इत्येवात्र अकारस्य आकार

47 प्रवसवर्णे इति आसेवम विष्यति । तितउः लतौ इति । अत्र अतरेत्यनुवर्त्तत इत्याह । अत इत्येवेति । इ

वं चा सवर्णार्थीति नेयत्स्यदृष्टदीर्घभेदे न ऌ इति रूपद्वयं सिद्धम् । होतृ ऌकारः । होऌकार इति । संज्ञा बा

धाह । तनेव तव्याप्तिमिति । सवर्णसंज्ञायां सत्यां द्वावप्येतौ दीर्घो दीर्घ ऋकारस्य विधास्यते तेन न अकारे

ऋ५ कृतचिह्नोपान्त्यस्य [illegible] इति दीर्घः कदाचिद्विवृतो ऋ इति दीर्घः । ऌकारेपि ऋऌ इत्येतादृशावेव

भविष्यत इति । अत [illegible] अवावच नेऌ इति ऌयाथय नमित्यतन्न वक्तव्यमिति तु अर्थः संज्ञा एवं न बाधाह ।

अवश्यमिति । नचेति । अर्द्धतृतीयमात्रत्वादिति केचिदाहुः परमार्थतस्त्वीषत्स्पृष्टकर एव त्वा

द नयोर्ऋकारऌकारयोश्च विवृतत्वाभ्यामसावर्ण्यात्तयोर्ग्रहणादनवत्वमाहुः । संज्ञा

बाधाह । आकारस्य ऌकारस्येति । एवं चाद्याद्यन्तयोर्दीर्घसंज्ञा म विष्यतीय त्वर्धतृतीयमात्राव

चू२ ताविव्याहुः । तन्न ॥ सत्यप्येवं दीर्घसंज्ञानयोर्न स्यात् द्विमात्रत्वाभावात् । तः न स्मात् द्विमात्रावेव स्वी राम

कर्त्तव्यौ त्वयाप्येतद्वक्तव्यमिति सत्यवाह । तस्थेति । अवावचने ऌवावचनमिति ब्रुवता पितयोर ७१

स्यवकंको । अन्यथा विधानमात्रमनयोः स्यात् तत्र ऌकार्ये ह्रस्व संज्ञा सतित्स्तुताभ्यामीषत्स्पृ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

द्यपोः त्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद् ग्रहणे सति प्लुतसंज्ञा भवतीति चेत् द्यपोस्त्रिमात्रयोः सिद्धेर्न
वृत्तेः प्लुतीयपर्यायस्यादिति । ईदृशस्य स्पष्टः प्लुतीयपर्यायस्यादित्यर्थः । अत्र च स्थाने विधीयमानः प्लुतो
यथा स्यात् इति व्याख्येये संज्ञा एवं न वा ग्राह्य विंशति । वार्त्तिकद्वयं वा च्येत सवर्णसंज्ञा वचनं वमन्द
काश्चिद्घतले लाघवं गौरवं वक्ष्यतो द्विरो भद्दत्यर्थः । एवं च पि संज्ञा एवं न वादिमते ऋ वा वचने ल्ल वा वचनमि
ति द्वयं ऋ ल्व वचनं चेति त्रिवर्णसवर्णसंज्ञा वादिमते ऋ सवर्णसंज्ञा वचने ऋ ल्व वचनं चेति द्वयमेवेति लाघ
वं न चापि संज्ञा वचनमेकं ऋ वा वचनमित्याद्रि पूर्वोक्तस मुत्सर्गदायकः ऋ ल्वं ल्लाः इकालीनम
भयसाधारणमिति सामान्यमेवेति न लाघवं । ऋ वर्णप्रभृत्यादायत्वेनैव कामज्ञामिप्रेते ऋ न्यथा संज्ञा
एवं नोपक्रमश्वेतादृशा लाघवस्यापत्यस्ती यत्वात् । ऋ सलोच सवर्णसंज्ञायां ल्लति रूपद्वयं
यथा सिध्यतीति तथोच्यते ऋ संहितायाम ऋकारे होतृ ऋकार इति रूपं संहितायाम पि ऋकल्पक
इति शाकल्पप्रवृत्ति भावे पक्षे एव रूपं शाकल्याभावे होतृकारो होतृकार इति रूपद्वयं लृका
रे ऽसंहितायां संहितायां च शाकले होतृ लृकार इति रूपं शाकलाभावे होतृकारो होतृलृका
र इति रूपद्वयं सवर्णसंज्ञायां ऋकारलृकारयोरेकद्वयगुणः त्वो द्वित्वं न लाघवं ऋकारैकदा चि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री
५८
48

ऽ इफडढय भुजो घत्स्यष्टेऽस्मभवतिकदाचिद्दित्त आकारः ऌकारे पिकदाचिदृकारांतरत्तमो विहत्त
ऋकारः कदाचिद्ऌकारांतरतमई घत्स्यष्ट ऌकार इति साम्यमुभययत्नयोः संज्ञा वाधाह सवर्ण
ति। सवर्णसंज्ञायां कृतायां सर्वत्रेह शास्त्रे विधीयमानेऽकारे कार्ये ऌकारे पि सिध्यति। अवाक्व
नमित्यादिप्रार्तिकेन ह्रस्वदीर्घ इत्यनुवृत्त्या दीर्घविधावेवेष्टसिद्धेर्नतु सर्वत्रेति इत्येव स्या य इति भावः।
दीर्घत्वेचैव हीति। अवाक्वनमित्यादि विनात स्व दीर्घो ऌवृ ति विनायीति हि शङ्काऽर्थः। ऊपा य ह्रस्वमेवाह।
आपिवे साहिता। खट्वऌकार इति अकः प्रकृत्या वस्थानं ह्रस्वता च सिध्यती त्यर्थः। ऊ ऌकारीयतीति।
ऊप कारीयतीति अप्सर्व्याहितिधानादिति क्विहितायां पाठे ह्यपीत्यनेन विकल्पितत्वादुत्सर्गप्राप्तेः।
णः पदेचव्हृद्धि स्यादित्यर्थः। ननु आदितौ ऌऋतौ वा तुर्वं धकार्य संकरयन्नि रिति चेन्नाना नाहं गन्ल
इति भेदेना तु वंबतिर्दिश्यमानां मलो विधा स्वद्ध तांपुषाद्विघुता दृदिति भेदेनोपादानाद्वा संकरः न
च घ्यट्कलशाद्दिपर्याप शाव्व वदै च्छिकोयामितिवाच्यं। संकीर्णाकार्याणि मा नि ना वर्ण समाम्नाये
व ह्व क्रमयोर नयोः पाठ्यमातिक्रमे कारणाभावात्तदादित्वाये नवोत्तरं संग्रहीतं पूर्वान्त वे धकी राम
रणस्याचितत्वा त्रिपते नेष्टकार्य सिद्ध्येऽनियतग्रहणायोगाच्चाव स्यामीति। व्या ख्यास्या ५८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मीत्यर्थः। अस्य सत्वामिति। ऋरर्णन पर इत्यत्र सवर्णसंज्ञाकार्यनाभावे ऌकारग्रहणं कर्तव्यं भवति ऌ
स्यापि कोमल परइति। रेफबाधनार्थमिति। सत्ति च सवर्णसंज्ञावचनेऽपि इति अकारग्रहणेन ऌ
कारस्यापि ग्रहणं। न तस्यापि कस्यापि ऋरेफबाधनार्थं ऋर पर इत्यत्र लकारात्कारेण प्रत्याहारत्वा आश्रीय
तेन तत्रान्तरं नस्यादकारस्य रपरः लकारस्य लपर इति भावः। रवाम्यामित्यत्र अग्रहणं कर्तव्यं मा
ऌहणामित्यादौ णत्वसिद्ध्यर्थमिति वक्ष्यति। तत्र च अग्रहणेन सवर्णत्वेन ऌग्रहणमति क्लृप्तमा
नमित्यत्रापि णत्वं स्यादिति शंका नो इष्टत्वात्। इति। सवर्णसंज्ञाभावे अग्रहणेन ऌकारग्रहेऽपि क्लृप्त
मानमित्यत्र क्लृपक्लृप्ते न प्राप्तस्य णत्वस्य पत्तामिति विधानं त्वत्पक्षे तत्र हेतुरपि स्यादिति गुरुतामि सं
धिस्तत्त्वेन तन्मते विधानेवान्वयितिर्मा हि पति। अस्य इति॥ ऋकृत्विति तपरोवोऽभयपक्षेऽपि लका
रस्य लकारेणाव्यवधानात्समत्वेन तस्मादित्यर्थः। पक्षरूपान्तरमाह॥ त्रिमात्रमिति। प्राचिमयहे शरतगमी
यिषकारः सा सूत्रस्थत्वेन नितिलत्वनिति अव्यवधायकतया नोच्चारणे क्रियते द्वितीये च तस्याग्रहणमि
वेति विशेषः। अपि संयुक्तयाटने क्लृप्तमानमित्यत्र णत्वाभावं समर्थयतो वलीकदृष्टान्वेति
अव्ययवत्तगितस्याव्यवस्थैव व्यापारकरणेतामपर्यायीकारादिति भावः। एवं वर्षाभ्यामि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री ४९ लेनावर्तेव मा हल्लोपमित्यादावकारैकदेशरेफे यो वर्णत्वसिद्धान्त हलां न कर्त्तव्यमित्याहुः। प
५५ घेव मिति अत्र हल्लोप इत्यादौ अरेफाकृतिग्रहणाद्धलत्वाभावः। नाज्झलौ। पूर्वत्र हलो ना का
र हकारयोरिकार शकारयो र्लृकार सकारयोश्चाप्रसक्तासवर्णसंज्ञा निषेधुमिदं सूत्र
मारभ्यते अप्राप्ता न निषेधुं चेच्छन्दसि पाशो मत्स्य इत्यत्र यस्येति चेति हशोर्लोपः स्यात् दधि इति
हरि संज्ञा इत्यादौ यणादेशः स्यात् गङ्गा घेष्ठ इत्यादौ मेरतिपत्यादाव पादेशः स्यात् अवश्य
इत्यादौ आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं प्रसज्येत। नाऽज्झलौ इति हलो हलो अ सावर्ण्यनिषेधः कस्मा
न्न भवतीति चेत्। न अस्मिन्नेव सूत्रे सवर्णे दीर्घे पूर्वसवर्णे अकार पो निर्द्देशात्। वा अज झलावि
तीतरेतरयोगद्वन्द्वादेककार्यान्वये साहित्यस्येतरेतरयोगः। अज्झलौ परस्परं सवर्णसंज्ञा नि
षेध लक्षणैककार्ये अज्झलौ साहित्येनापेक्षेते इति दृष्टान्तस्त्वत्र अज्झलौ परस्परं सवर्णसंज्ञा
निषेधः अपि पयः अवाप्य इति हलो हलोर्निषेधेऽपि अनु वर्तमाने अकः सवर्णे इत्यत्र प
उदात्तस्य सवर्ण्यग्रहणे भवतीति हरे हरि सवर्णे इति चानुपपन्नं स्यात्। न चैवं केन नाप्य राम०
न सवर्णौ स्त इति वाच्यं संज्ञाले वैयर्थ्यात् तत्र वक्ष्यमाणग्रहणवद्धि कल्पः। तथा सति सव ४८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्णसंज्ञे नैत्येच वक्ष्यति। अकारहकारयोरेव सावर्ण्यं तत्र वर्णसंज्ञाप्रामाण्यात् नेन प्रति
षिध्यत इति केचित्। तन्न समता एतस्य निषेधस्य विरोधप्रसङ्गे तस्य संकोचे कारणाभावात्। इथि
श्रितं आपि आ ह्रिर स्वादौ ल सहित इत्याद्यैव सावर्ण्येन दैर्घ्यं प्रसज्येत। तथा चाचिछोपम
हृताष्टं पत्र केत्यादि ज्ञापकमुपलभ्यते। न चात्र ता पकारस्य सावर्ण्यप्रतिषेधः। ज्ञापकस्य सा
वशात् अगृह्य सावर्ण्ययोत्तनयस्त्वा ताप त्रेयता अंस वर्ण्या प्राप्ति नी क्षित तत्रैतेन नद्धुत्न पनंतु कस्य
हूपलोपप्रतिपादने अन्यथ्या आदुशमेव रुद्ध सो नेहसां चेत्पत्र पक्षो सवर्णी दीर्घत्वोत्ता
मकरणाद् कार हकार योः शकारेकारयोश्च न सावर्ण्यमितिनारम्भमेवेदंस्यात् तथा तेनयघ
पिना जलादि निसामान्येनोक्तं तथा प्यकार हकारयोरिकार शकारयोश्चैवेति मिश्रो केवका
रोप पादनाय्यो कं पदं नुम्विसर्जनीयपूर्वावाय्येपीति शर्ष्वहलं तत्र ज्ञापकं नलकारेणस
ग्रहणमिति तद्धिपि पिठीः षिस्यादौ सकारच्य वायेष त्वं न स्यादित्येतत्सर्वं क्रियते यदि ल
कारेणास कारोग्रहोचेत न तदा तस्य निमित्ते त्वात् सर्वैर्लोवत्वात् सिद्ध पितृ नर्धकं तथा नाकारेणा
नषग्रहः नुपी सेवायां आपीनानां किस्यादावी दिलकरणं तद्धि निष्ठापामिडभावार्थं स

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ध

श्री ५० 50

वक्ष्याकारेणाग्रहेऽशुकः किंतीत्येव सिद्धमित्यादितद्यपि गतार्थं प्रतिषेधादिति प्रसक्तिमाह
अऽझलौ रितिप्रकरणादझलोः संबंधिन्याः सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेध इत्यर्थः। हि वचनं
तदेव दीर्घः सवर्णसंज्ञाभेदाधिष्ठानेति द्योतनाय। शकारग्रहणमुपलक्षणं शारो कथं श
कारेण निषेधः स्यादित्याशंकायां हेतुमाह। अनुकूलत्वादिति। अत्रैव सूत्रे अजिति गृहीते एका
रेण सवर्णग्रहणात् कल्पुचपाठादित्याह। इकारइत्यादि। नचास्मिन्नेव सूत्रे ये निषेधः विषयत्वावि
षयित्वयोरेकात्मनि विरोधात्। यद्यपि स्वाध्यायाध्येतव्य इत्याम्नानमपि विषयीकरोति तथापि
रूपभेदे न स्वाध्यायत्वाकारेण विषयो विधेयाकारेण च विषयीत्येवमिहाकारभेदोऽस्ति। अ
झलाकारस्यैकत्वात्। इत्यज्ग्रहणेनहाकारस्याग्रहणं। यद्येवमिति चेत्यत्र तद्ऽकारेण शाकारोन
गृह्यते। अने न सवर्णत्वनिषेधात्। नच प्रकल्प्यवाक्यवादमिति माप्यस्याविषयोयवादत्वस्ये
वासिद्धेः। परश्शतानीति। श्शतानपरान्विशाता दधिकानीत्यर्थः कर्तृकरणे कृता बहुलमिति
बहुलवचनात्समास इति वा। समासे पारस्करादित्वात् सुडित्युक्तेन विवेति शाकारद्वित्वे परश्शश राम
शतानीति प्रयोगेऽमध्यमस्य शकारस्य झरो झरि सवर्ण इति लोपो न स्यादग्रिम शाकारस्य स ५०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वर्णग्रहणाभावादिति सर्वदा शकारस्य चपरत्वप्रसंगः। कृचा न विचेलत्वाप्यचाप्रस्यापि
ते कारेणाशकारस्य ग्रहणात् तत्र प्रसस्य सत्वपिप त्वे द्वितीयस्य शस्याच्चादद्विनेति निषे
धः स्यात् तस्मान्न चीतिपर्युदासे तु अचीति प्रसज्यापि ते कारेणाशकारस्य ग्रहणादत्वं हू प्रसपदेशात् च२
द्वितीयशकारस्य हल्त्वेनानन्त्वमप्राप्तमित्यनेन चिचेतिप्राप्तद्वित्वस्य शरोचीति प्रतिषेधः स्य
स्यादिति वाच्यं तेनानेन सवर्णत्वनिषेधादिकारेणाशकारो न गृह्यते इति भवति शकारद्वि
र्वचनं। शकारस्य सत्वं ह्येनान्नगलावितिनिषेधप्रवृत्ते रोऽरोऽजरीति लोपाप्रवृत्ते तेन्निश
कारस्य वर्णप्रसंग इत्युक्तं तत्र मूलोच्छेदप्रसंगव्यापार इत्युक्तं तत्र पत्रिमासि द्र समनेह्यादिदि
शकारस्यानेह्याह्याम न्यतियोगिकसवर्णत्वं ज्ञाननिषेधाप्रवृत्ते रोऽल्लिष्म मध्यशकारकरूप
सिद्धं सिद्धमित्यर्थः। नन्वेवं कृ संधि स्ततोऽपरं प्रत्यवतादितिन्यायादूपसिद्ध्यर्थं सूत्रम्। स्वर
योः प्रयत्नभेदादसावर्ण्ये अकारहकारयोर्द्विष्ठ सवर्णसंज्ञाऽप्रसक्तेस्तन्निषेधाय तदपा
र्थक्यं स्यादिति चेन्न नासिद्धमनेह्यातिवार्तिकं चोग निराकरणपरतया भाष्यकारेण व्याख्या।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री० ५१ 51 नासिक्यनारंभणीयो यं योग इति सांप्रदायिकाः॥ स्वरानुनासिक्यत्रयस्य संवृद्धपठ्यमानायामावेपीव दित्यस्याप्रवृत्ति
स्तत्र ह्रस्व्यानानुनासिक्यत्राविप्यान्ता नुल्ययोगहे मत्वाता अथ स्वरि न त्वास्वरितत्वे नानुवृत्तिव्याख्या ति: संभवेत्तत्त्वेष्वनु
नासिक्यत्रेष्वादित्यनुकर्षणाय चकारः क्रियेत नाज्झलाविति च अर्थस्यादित्यस्वरस्यादाहावास्या परिसमाप्तेर्वी
ति इंद्व दित्यस्यानकुच त्यासमानप्रयत्नत्वेन सवर्णस्याविशकारादेरिहेकारादिना ग्रहणेन भवति। ग्राहक
वाक्यस्येतत्सूत्रा भागपरिपूर्णत्वम्यः। न चैतत्सूत्रग्राहकवाक्ययोरन्योन्याश्रयाकांक्षाभावेनैकवाक्यतायाम
भावात्कथमत्र तस्या परिसमाप्तिरिति वाच्यं त्रिवर्णानामिति ग्राहकवाक्ये सवर्णसंज्ञामपेक्षते साच
स्वायवान्नाज्झलाविति तद्वाच्यमत्याहारं सवादिरंत्येनेत्येतत्सूत्रं संज्ञां साचोपदेशौ नान्तरीयदेशोत्सु
ज्ञाप्यदिरंत्येनेत्यत्र प्रत्याहारस्यापेक्षे निषेधे क्लिष्टसिद्धेतद्वयपरिहारेण सवर्णसंज्ञापांसत्वांसवर्ण
ग्रहणाशास्त्रस्य स्वायवित्यादौ तत्रैव विषये प्रवृत्तिर्न तूपदेशापेक्षे चानापि स्वात्मनि संज्ञानिषेधं
जितोऽनिष्पन्नेनैनास्मिन्न सूत्रेऽनिष्पन्नेसवर्णसंज्ञा रूपांगस्यानिष्पत्त्यात्र ग्रहणा कथा स्वप्राप्र
वृत्ते इकारेलोकारशकारयोरग्रहणाल्लकारयोरीकारशकारयोश्च सवर्णत्वे सिद्धे कुमारी शेत इ
त्यत्राकः सवर्णे दीर्घत्वं प्राप्नमचीत्यनु हेस्यानि वाररणी सोनचाज्ग्रहणमपनीयाल्ग्रहणमेव एन ५१

कुतो न कृतमिति शंक्यमिति वाच्यं । कृते हि चक्षोदधिमिगइत्यादिनाहिस्तो तस्य एउदित्यत्र मित्रे पूर्वे लोवा
ल्प्र ग्रहणस्य स्थितत्वात् अकारल्कारयोश्चारत्वाभावात् अप्याशिपरलोकारे लग्रहणस्य थापि लोपयेन
विशेषः किं वाजपेहृपाप्य मिगोरवमेवेति न किंचिदेतत्तायायैवं हीति । अकः सवर्णे इत्यादेर्ग्रह
णकश्राह्याजेगत्वात् लोपमेन तत्राघमिति चेत् । अत्रेकारस्याग्रहकत्वं सामान्यतो दृष्टं तद् दृष्टान्तेनाकः स
वर्णे इत्यत्राप्यायाग्रहणस्यार्थः । नैव दोषः इति । अयमाशयः पत्र ग्रहणं कथणाकाप रिसमाप्तिर्वि
षयत्वे तत्र ग्रहणं कृणाक्स्याग्राहकत्वे यथाजरुत्यापि स्याद्दैपत्रेचत्तद्भावस्तत्र ग्राहकत्वमेवप
याकः सवर्णे इत्यादौ अपरस्याहेति । नत्पूर्वस्य लोको विशेष इति चेत् न । पूर्वं प्रयत्न भेदे न वाक्यापरिस
माप्त्यावान्तरत्वं साधितं इह च वाक्यापरिसमा से वानैत्वं साधयतं इति भेदः । असमर्थेनमिति । पूर्वस्मिन्न चू५
हेः नक्षेत्राध्येन प्रयत्न भेदस्य वाक्यापरिसमा प्रश्वहेतो रूपन्यासा दाशहोघटते । अस्मिन्न पहे
पुनरन्नह्य प्रयत्नभेदस्य हेतुत्वमनाश्रित्य केवलायाया वाक्यापरिसमाप्तेरेव तत्साश्रयणात्हेतुवि
कल्याणी वाशहोनोपपघते इत्यर्थः । असमर्थेनमिति । नहे तु विकल्पात् पोप्यं वाशाद्यः किं तु प्रतिशा
विकल्पार्थः । वैत्ये तावता कथमसमर्थेन लभ्यत इति चेत् अस्तु कवाग्रहस्याप्रिकारात् द्विमि: प्राकारा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

MS NO: 38

श्री०

५२ 52

दीनामित्यध्याहारात्तावत्स्तनस्तनं । बुभ्राष्ट्रा श्वाप्स्त्या यां श्र स्तन वा ग्रहसामिकारे णाष्ट्रकारस्य भावा
भ्रतश्चकारे राशकारस्य सवर्णसंज्ञेतिभावः । श्रगलोः प्रतिषेध इति वार्त्तिकवाधाहानञ्चेति । परि
हारवाधाह । माभूदिति । वार्त्तिकवाधाह । ननु चेति । अकृतिकृतभेदमाश्रित्यो क्तं व्यंजने सत्कार
रो कृतभेदाभावस्य प्रागभावस्यापि तत्वात् परिहारवाधाहानासीति । वार्त्तिकवाधाह । एवम
पीति । पदद्वि त्वं तद्यत्रिशकारं द्वित्वाभावे द्विशकारं मम तद्विद्वित्वपक्षे पि लोपात् द्विशकार
मेवेत्यर्थः । काका परिहारवाधाह । तत्र एवं कथं भेदो नेति । अत्रेव छेदः । तह्रि सिद्धमते ष्टमित्यत
आह । स्याघदिति त्वं इति । तत्रनश्च तवापि मते कदाचिद् द्विशकारं कदाचित् त्रिशकार मित्यर्थः
नावतात तवक्षिमिष्टं सिद्धमतआह । यथेति । तत्पाठवार्त्तिकेन कर्त्तव्यमित्यर्थः । केचित्तु ए
व मपीत्यस्यैव शेषः सर्वत्रेति । भेदो नेत्यत्र च्छेदः भेदएवेत्यर्थः इत र आह । स्याद्द्वदइत्यादिना
घात्वाद्विपेषिच्छेदइत्यसूक्ते क्रियापदमंतरेण वाक्यापर्यवसानात् अस्तित्क्रियापरित्या राम०
गेऽश्रवणताध्याहारः प्रसज्येत । अन्येत्वेवं व्याचक्षुः सिद्धान्तीति पतद्रूपवादिनं प्रष्टच्छेति । अप ५२
पृष्ठइति द्विरोक्तसाति लोपस्य नित्यत्वयेति स उत्तरमाह । यदहीति । सिद्धान्ती लोपस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पाद्विकल्पमाह।विभाषेति।तथाचरूपद्वयंसिध्यतीत्याह।अपयेति।सतिसावर्ण्येद्वित्वेलोपवि
कल्पेद्विशकारंत्रिशकारंवा।सावर्ण्यनिषेधेपितदेवरूपद्वयंद्वित्वस्यवैकल्पिकत्वात्तत्रप
रेणनुनासिकेऽनुनासिकोचेत्यतोवेत्यनुवृत्तेः।अयोह्रोस्पत्रतस्यामित्यतोन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेर्लो
पस्यवैकल्पिकत्वं।अपरस्मादेतिनामाग्रहे।स्वरसस्तद्वीजेऽशार्वसावर्ण्यनिषेधानिषेधे
पोः।कलाविशेषेपकारस्यहकारेणाग्रहणा।हलत्वंअनुपाठाद्वामित्यादिअकारस्याकारे
णसावर्ण्याभावेदंडाग्रमित्यादौदीर्घोनस्यात्।तदर्थंसूत्रस्यानारंभोवाक्यापरिसमाप्ति
न्यायेनावश्यमाश्रयणीयस्तथाचशरोशशिः।सावर्ण्याभावस्वीकारेऽभिर्हतकएवेति।स्यादे
तत्।इकारशकारयोरिवहकाराकारयोरपिसावर्ण्यंत्वद्वासुमण्डपासुरित्यादौषत्वंस्यात्।ह
कारेणाणासावर्ण्येणकारस्यग्रहणेनेत्वात्।उच्यते।।वीप्सासद्वयस्यास्विति।निर्द्दिशादी
कारेहकारसावर्ण्यपि।सामान्यप्रयुक्तंविशेषप्रयुक्तंवाकार्यंनभवति।तेननषत्वं।एवंविश्व
पाभ्यांदासीभिहत्यादौहोढइतिढत्वंदादेर्धातोर्घइतिघत्वाद्यपिनभवति।अथवाअका
रोत्रनिर्द्दिश्यतेह्रीर्घप्लुतश्च।आ।चआ।चुआ।ऋआ।चऋ।चऋ।आ।चऋ।आ।चच।हल।चआ।कुला।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

श्री० ५२
53

विर्तितैनक्षीर्घ [redacted] पु तयो राकारयो रचोंचहलन्मिस्स हसावार्थप्रत्ति विध्यतो। ह्ल तन्निर्देशस्य
प्रयोजनं पि पा सोऽइत्यत्र प्लुताकारादुत्तरस्य सनः षत्वेन भवतीति स्यात् सिद्धत्वात् हुत्वमपि न
आकारन्निर्देशो ज्ञापकेवपस्या। हित्यादिनिर्देशः वार्त्तिकमते त्वाह त्वनिर्देशेन सवर्णग्रा
ग्रहस्य प्रमाख्यानादेकजात्यनावादेव हकारात्कारयोर्न सावर्ण्यं भाष्यमतेऽप्रकृत्स्वरयो
१४ ५० र्भिन्नप्रयत्नत्वान्तु पा। मा हाकारहकारयोः सावर्ण्यप्रसंगः एवनैव त्वाकारेण हकार
स्य सवर्णाः ततो प्याकारदिति दिग्घ्या पामिन्नप्रयत्नत्वस्योक्त्वात् तदिति तच्छिद्रान्विनवबोध
निर्वधनं यथा चैतन्नयाग्रदउ स्मितिस्त्रयमयोक्ते तन्नएवावधार्यो महाभाष्यातिगंभीरसर
कीर रत्नाकरे वरे ॥ शेषमारायराकौसमाप्तं तदर्थमाधिकं ॥ श्री ॥ ॥ इति रेदिवचनेसगतांः ॥ राम० ५३

नं. ३८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri